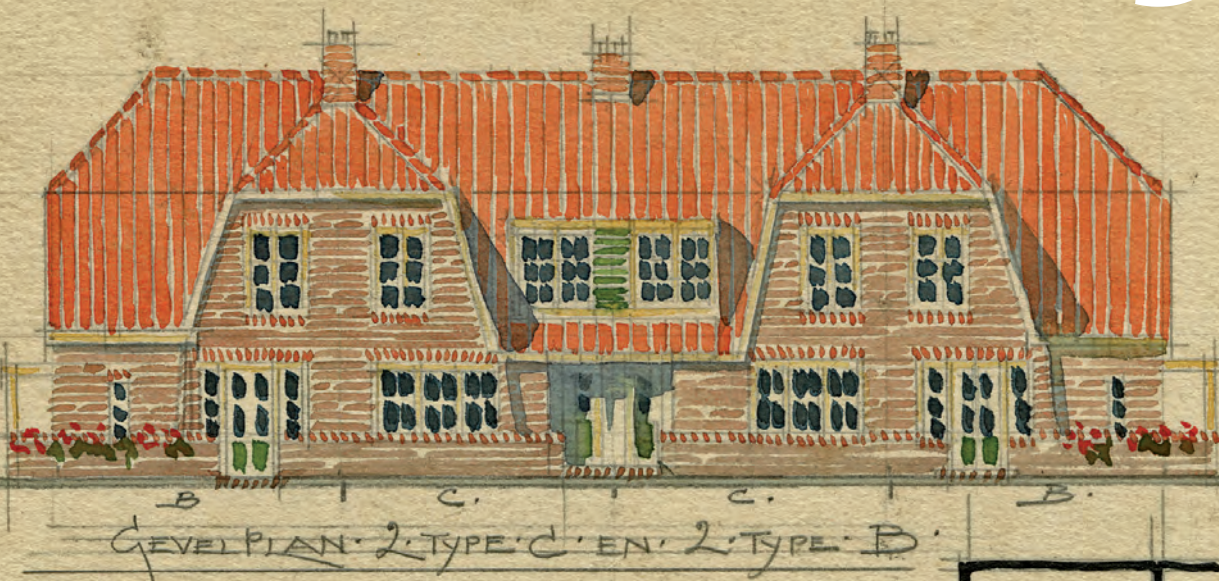

Oud Utrecht 3

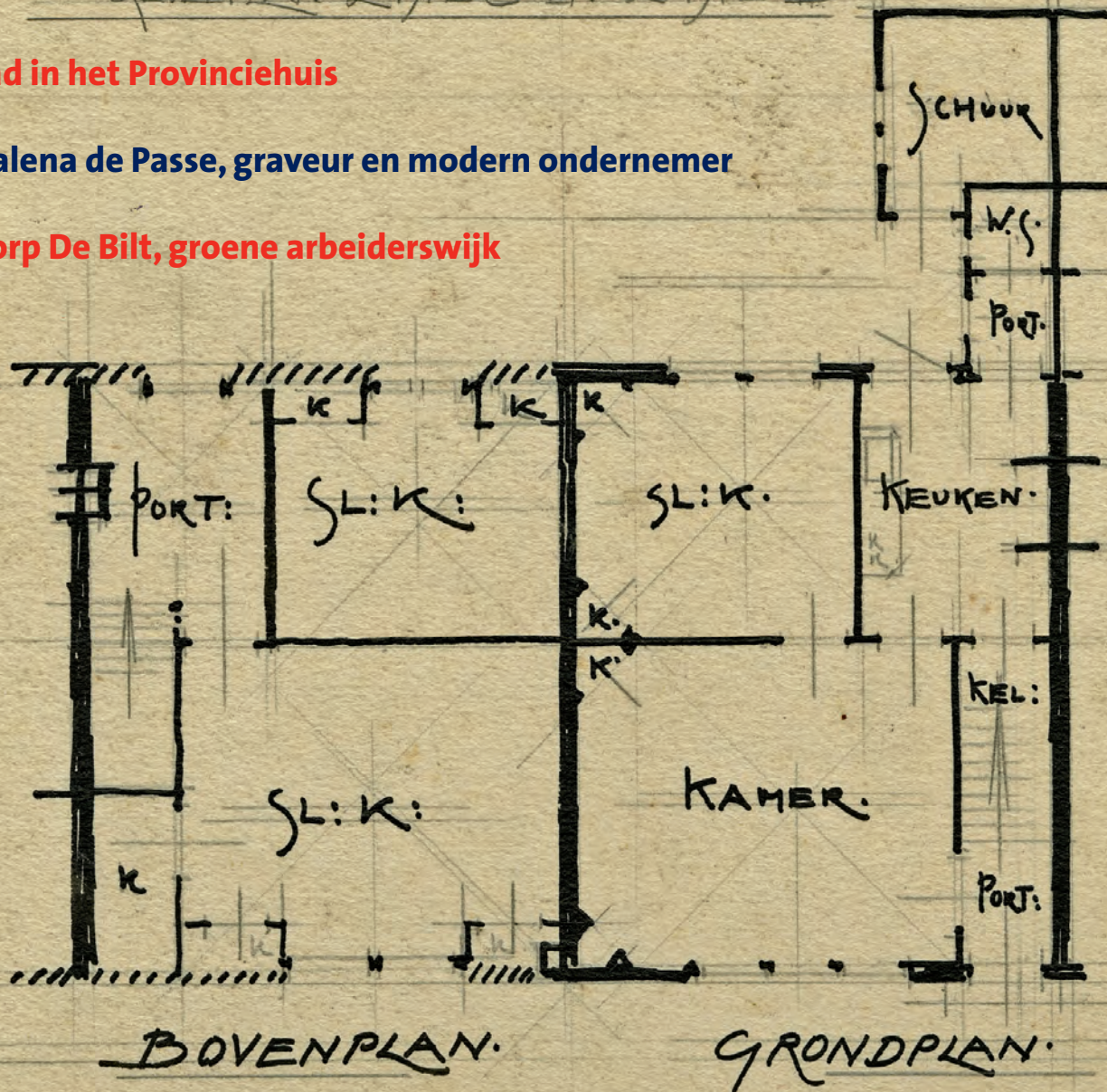
hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Verraad in het Provinciehuis

Magdalena de Passe, graveur en modern ondernemer

Tuindorp De Bilt, groene arbeiderswijk

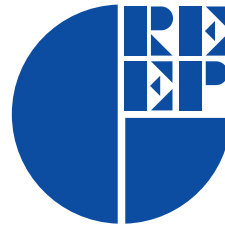

voor utrechtboeken
stad en provincie

selexyz broese

hoofdvestiging: stadhuisbrug 5
3511 kp utrecht t 030 2335200
e info.broese@selexyz.nl
www.selexyz.nl

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Lange Nieuwstraat 66
3512 PL Utrecht
Tel. 030-241 31 15
Mob. 06-24133494
Fax 030-666 14 41

Bouw Belegging Restauratie Recreatie Bemiddeling

LAAN VAN VOLLENHOVE 2925 3706 AK ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030 - 695 66 44

nu nog beter geplaatst

jeroen tirion, grafisch ontwerp - info@jeroentirion.nl

LEVEN IN UTRECHT 1850-1914

P.D. 'T HART, *Leven in Utrecht 1850-1914*. Groei naar een moderne stad.
348 blz., gebonden, geïllustreerd, ISBN 90-6550-888-0, €29,-.

Utrecht was in de negentiende eeuw bepaald geen gezapige en deftige rentenierstad, zoals vaak is beweerd. Er werd hard gewerkt aan de verbetering van de armenzorg, de volksgezondheid, de volkshuisvesting, de werkgelegenheid en de arbeidsomstandigheden. Het leven van de gewone Utrechters, die in dit boek centraal staan, werd een stuk aangenamer.

Een uitgave van Verloren. Zie www.verloren.nl.

Inhoud

60

Mascha van Damme

Een tuindorp in De Bilt 1918-1930

65

Signalement

66

Ilja M. Veldman

Magdalena de Passe: een 'inborst door Pallas gevormd'

Boven het maaiveld 3

70

Bettina van Santen

'Een klein wonder'

Gerrit Rietveld, Truus Schröder en hun revolutionaire huis

Boekbespreking

72

Tessel Pollmann

'Gebroken, niet gebogen'

Gerrit Jan van Deventer (1894-1942), antinazistisch provincieambtenaar

79

Agenda en berichten

80

Jaarverslag 2008 Vereniging Oud-Utrecht

60

Matten kloppen verboden

Tussen 1918 en 1930 verrees in De Bilt Tuindorp, een dorpse wijk van ruim honderd (arbeiders)woningen. De woningbouwverenigingen wilden hun huurders niet alleen kwalitatief goede huizen bieden, maar stelden ook regels op om overlast van burens te voorkomen. Het huurreglement verbood daarom zaken als het houden van duiven en honden, kloppen van kleden of het wettten van messen langs de kozijnen.

66

Graveur en modern ondernemer

De 17e-eeuwse Magdalena de Passe maakte niet alleen naam als bekwaam graveur. Met haar textielprints en het daarop verworven alleenrecht was ze ook een vernieuwend ondernemer. Deel 3 in Boven het maaiveld, opmerkelijke Utrechtse vrouwen.

72

Antinazi te midden van NSB'ers

Hij boog en kroop niet voor zijn meerderen en al helemaal niet als die dachten dat ze aan hun NSB-sympathieën privileges konden ontlelen. Waarom tot in Berlijn beslist moest worden over zijn lot is nog niet precies duidelijk. Feit is wel dat provincieambtenaar Gerrit Jan van Deventer zijn principiële houding moest bekopen met de dood in een concentratiekamp.

Terwijl er vlak na 1900 rond station De Bilt, op de spoorlijn Utrecht-Amersfoort, verschillende villawijken verrezen, werden rond de dorpskern van De Bilt vooral arbeiderswoningen gebouwd. De kleine woningen verrezen vooral aan nieuw aangelegde straten.

In 1918 begon de inrichting van Tuindorp, een wijk speciaal bestemd voor arbeiders op een half uur lopen van het station. Tussen 1918 en 1930 bouwden twee woningbouwverenigingen op dit gemeenteterrein ruim honderd (arbeiders)woningen.

Een tuindorp in De Bilt

Luchtfoto van Tuindorp De Bilt in 1932.

□ FOTO AVIODOME

Met dank aan Carien de Boer-Van Hoogevest.

De door Van Hoogevest ontworpen school aan de Hessenweg, 1910.

□ COLLECTIE VAN HOOGEVEST ARCHITECTEN

1918 - 1930

De overheid probeerde met de invoering van de Woningwet in 1902 verbetering te brengen in de erbarmelijke woonomstandigheden van arbeiders. De wet bood onder meer de mogelijkheid krediet te verstrekken aan verenigingen, die door het bouwen van betaalbare woningen voor arbeiders de volkshuisvesting wilden verbeteren. De meeste arbeiders leefden tot dan toe, ook buiten de grote steden, vaak in krotten, kelder- of eenkamerwoningen zonder ventilatie of daglicht. De Woningwet stelde eisen aan de minimumomvang van woningen en de ligging van de verschillende ruimten ten opzichte van elkaar. Een toilet mocht bijvoorbeeld niet op de woonvertrekken uitkomen, elke woning moest een buitenruimte hebben en elke slaapkamer een raam.

Broeinest van zonden

De komst van het algemeen kiesrecht had de woningnood tot een belangrijk politiek thema gemaakt. Sociaaldemocratische bestuurders drongen er bij architecten op aan om betaalbare en mooie woningen te ontwerpen, die de arbeiders weer gezond en weerbaar zouden maken. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog werden in de

toen nog zeer verzuilde maatschappij voor elke levensovertuiging aparte woningbouwverenigingen opgericht. Zo ook in De Bilt waar de Algemene Biltsche Woningbouwvereniging (ABW), de protestantse vereniging Patrimonium en rooms-katholieke bouwvereniging St. Joseph het licht zagen.¹ De inzet van een katholieke vereniging was vaak opvoedkundig van aard, want de onzedelijke samenwoning in een geringe ruimte gold als een broeinest van menige verschrikkelijke zonde. Een slechte woning werd gezien als een kweekplaats voor slechte eigenschappen. De zedenleer had invloed op de indeling van de woningen. Er moest een aparte slaapplek komen voor de ouders en het was niet de bedoeling dat jongens en meisjes bij elkaar sliepen.²

Ondanks hun verschillende achtergrond waren bijna alle verenigingen sociaal-maatschappelijk georiënteerd. Ze probeerden sociale emancipatie te bewerkstelligen en het ideaal om elke arbeider over een vrijstaand huis met voor- en achtertuin te laten beschikken, zo dicht mogelijk te benaderen. Dat doel werd in de grote steden, waar gewoekerd moest worden met de beschikbare ruimte, meestal

maar moeilijk bereikt. In kleinere dorpen met weinig inwoners en veel (landbouw)grond, zoals De Bilt was dat een stuk goedkoper en eenvoudiger.

Een tuindorp in De Bilt

Het nieuwe Tuindorp lag aanvankelijk geïsoleerd te midden van groene weilanden in een nog praktisch onbebouwde omgeving op een terrein dat werd aangeduid als het 'Park nabij de Brandenburgerweg'. Het betrof een pleziertuin in landschappelijke stijl, die deel uitmaakte van de landgoederen Meijenhagen en Jagtlust en lange tijd als boomkwekerij in bezit was van de firma Groenewegen. Vanaf de Soestdijkseweg leidde de Jachtlaan langs het landhuis Jagtlust, vanaf 1932 in gebruik als gemeentehuis, naar de locatie van het nieuwe Tuindorp. Bijna alle wegen van het nieuwe woongebied moesten nog worden aangelegd. Het initiatief hiervoor kwam van de gemeente. In 1919 maakte gemeentearchitect P.J. Vermaak het bestek en voorwaarden voor het 'Aanleggen der wegen in het Park nabij de Brandenburgerweg'.³ Daarna duurde het nog enkele jaren voordat de straten de die-
rennamen kregen die wijk de bijnaam Poeliersbuurt opleverde.⁴

Net als aan de Woningwet lag ook aan de inrichting van tuindorpen een sociale ideologie ten grondslag. Met zijn publicatie *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform*, in 1902 heruitgegeven onder de titel *The Garden City*, verspreidde Ebenezer Howard zijn tuinstadgedachte vanuit Engeland over de rest van Europa. Volgens het ideaal van Howard vond de aanleg van de tuinstad voor fabrieksarbeider plaats op geruime afstand van bestaande, sterk geïndustrialiseerde steden volgens een opzet met veel ruimte en groen. In Nederland is de tuinstad op een kleinere schaal toegepast in uitbreidingswijken van steden en dorpen en is er

invulling van de wijk en schakelden daarvoor de architecten Ph.J. Hamers (1882-1966) en Gijs van Hoogevest (1887-1968) in. De eerste bebouwing aan de Hertenlaan, Konijnenlaan, Hazenlaan en Patrijzenlaan bestond uit 26 eengezinswoningen, die de Amsterdamse architect Hamers in opdracht van het ABW ontwierp. De nieuwe ideeën over arbeiderswoningbouw, met de nadruk op hygiëne en gezondheid spraken Hamers zeer aan en hij ontwierp verschillende tuindorpen, die vooral in stedenbouwkundig opzicht waardering kregen. Tussen 1913 en 1918 werkte hij aan het ontwerp en de bouw van de De

tien woningen betrekken, hoewel ze de eerste maanden nog niet waren aangesloten op gas en licht. Geheel volgens de richtlijnen van de Woningwet ging de opzet van de woningen uit van gescheiden functies, zoals een afzonderlijke keuken, een apart toilet en gescheiden slaapkamers voor jongens en meisjes.

Architect Gijs van Hoogevest

In 1920 ontwierp de uit Amersfoort afkomstige architect Gijs van Hoogevest een 'bebouwingplan van een gemeente-terrein' in De Bilt waarmee de stedenbouwkundige opzet en de woningen van het zuidwestelijke deel

Door Van Hoogevest ontworpen woningen aan de Snippenlaan (links) en de Hessenweg (rechts).

□ COLLECTIE VAN HOOGEVEST ARCHITECTEN

eigenlijk sprake van tuinwijken. Naast grote steden zoals Rotterdam, Amsterdam richtten ook provinciesteden zoals Utrecht en de omringende kleine dorpen Maarssen en Zuilen tuinwijken op. Geheel volgens het tuinstadideaal heeft Tuindorp De Bilt een ruim opgezet karakter met brede straten en veel (openbaar) groen. De ruim bemeten kavels worden begrensd door groene hagen of lage hekjes en zijn voornamelijk bebouwd met twee-onder-een-kaphuizen of korte rijtjes woningen. De gebogen straten, het gevarieerde verkavelingspatroon en de landelijke architectuur van de woningen geven de wijk een dorps aanzicht.

Architect Ph.J. Hamers

De ABW en Patrimonium zorgden samen voor de architectonische

Lessepsbuurt, een arbeiderstuindorp in Zuilen, het dorp dat Utrecht later annexeerde. Tuindorp De Bilt is regelmatig in zijn geheel aan Hamers toegeschreven, maar zijn aandeel bleef beperkt tot het eerste complex. In 1919 volgde de gemeentelijke toestemming voor de bouw van de eerste woningen. Dat was echter niet afdoende, ook de goedkeuring van de minister van volksgezondheid was vereist. Om het verkrijgen ervan te bespoedigen, reisde architect Hamers persoonlijk af naar Den Haag.⁵ Het bezoek wierp klaarblijkelijk zijn vruchten af, want eind mei 1919 startte de bouw. De huizen aan de Patrijzenlaan, twee identieke blokjes woningen, liggen gegroepeerd rondom een halfcirkelvormig pleintje met in het midden een vijver, die deel uitmaakte van de oorspronkelijke tuinaanleg. Aan het eind van dat jaar konden bewoners de eerste

van Tuindorp vorm kregen. Ook Gijs van Hoogevest had inmiddels ervaring opgedaan met sociale woningbouw. Vanaf 1918 werkte hij in Amersfoort mee aan het ontwerp voor volkswoningbouw rond het Van Ostadeplein en de Miereveltstraat en in 1918 ontwierp hij voor Patrimonium een rij van ruim veertig arbeiderswoningen aan de Hessenweg in De Bilt.

Waarschijnlijk kenden beide architecten elkaar. Evenals Hamers had Van Hoogevest de tweejarige tekenopleiding gevolgd aan de Quellinusschool in Amsterdam, een kunstnijverheidsschool die in 1879 was opgericht door de architect P.J.H. Cuypers. Zowel Hamers als Van Hoogevest kregen erles van architect De Bazel. Van Hoogevest ging in 1901 naar de Quellinus terwijl Hamers er in 1902 zijn tekenopleiding beëindigde.

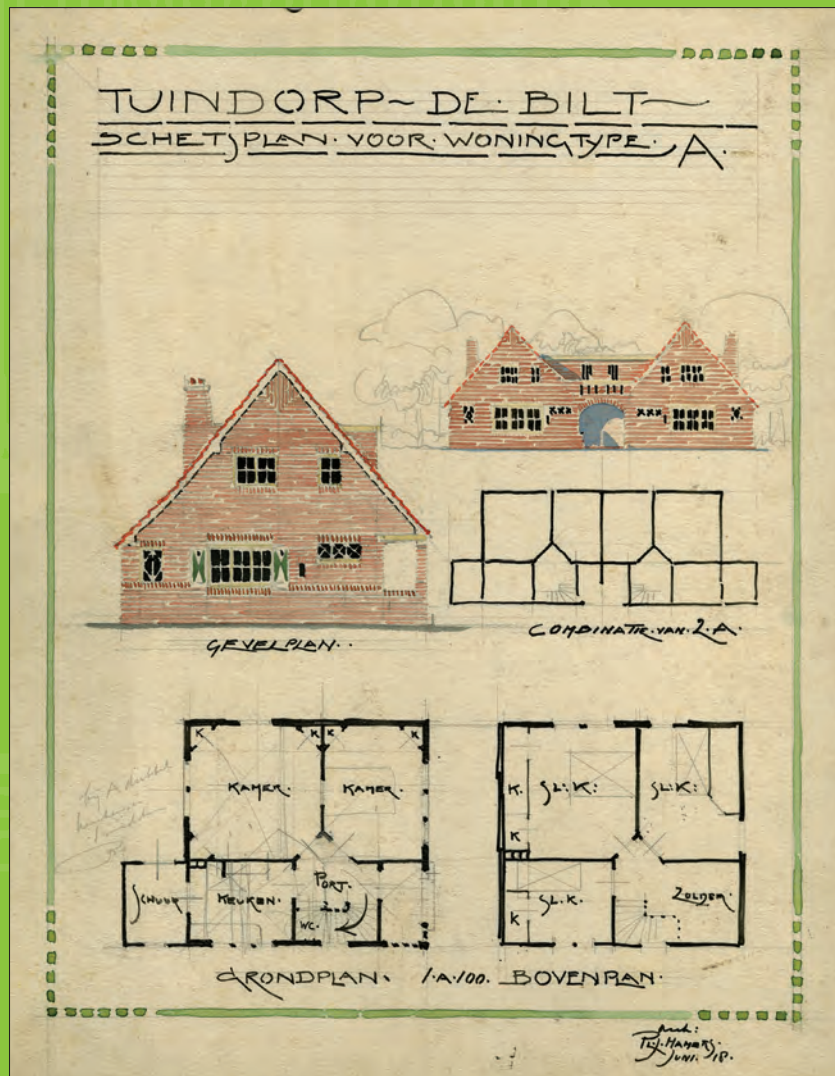
Maar het zullen zijn contact en eerdere bouwervaringen in De Bilt zijn

geweest, die Gijs van Hoogevest behulpzaam zijn geweest bij de grote opdracht voor het Tuindorp. In 1909 behaalde Van Hoogevest zijn diploma 'bouwkundig opzichter'. Een van zijn eerste opdrachten als zelfstandig architect was het ontwerp voor een school met woning voor de hoofdonderwijzer aan de Hessenweg in De Bilt, die in 1910 werd gebouwd. De school is geruime tijd geleden afgebroken, maar de aangrenzende woning bestaat nog steeds als restaurant De Griffel.

In 1912 trouwde Van Hoogevest met Geertuida Bieshaar, dochter van een herenboer uit De Bilt, die op boerderij Biltzicht aan de Groenekanseweg woonde. De invloedrijke protestantse familie Bieshaar bezorgde Gijs van Hoogevest verschillende opdrachten elders in het land. In De Bilt ontwierp Van Hoogevest verschillende villa's, woonwinkelpanden, wederopbouwboerderijen en scholen. Gezien zijn eigen protestantse achtergrond en die van zijn schoonfamilie lijkt het eveneens protestantse Patrimonium de meest voor de hand liggende opdrachtgever in Tuindorp De Bilt, maar zijn eerste dertig woningen ontwierp Van Hoogevest voor ABW.

Matten kloppen verboden

In 1920 startte de bouw van deze woningen langs de Konijnenlaan. De meeste woningen hadden rode pannendaken, zodat de wijk ook wel het rode dorp werd genoemd, een bijnaam die ook refereert aan de opzet als arbeidersdorp. Toch viel het aandeel arbeiders in wijk mee. De huren varieerden van circa f 4,- tot f 8,- per week, een voor die tijd toch nog aanzienlijk bedrag, dat voor arbeiders nauwelijks was op te brengen. De meeste bewoners hadden een salaris van gemiddeld f 20,- per week. De eerste woningen in Tuindorp waren vooral twee-onder-een-kapvilla's met een boerderijachtig uiterlijk, die onder meer bestemd waren voor spoorwegpersoneel en rijksambtenaren.⁶ Alle woningen waren voorzien van een beerput en een zinkput voor het keukenwater. Los op het achterterrein stonden schuurtjes, die in het ontwerp meegenomen waren. Deze schuren zorgden soms voor aardig wat overlast, omdat enkele bewoners er vee

Ontwerptekening woningen door Ph.J. Hamers.

□ COLLECTIE NEDERLANDS ARCHITECTUURINSTITUUT

hielden om zo een extra zakcentje bij te verdienen en dat was niet de bedoeling volgens het huurcontract.⁷ Door specifieke bepalingen in de huurreglementen probeerden woningbouwverenigingen te voorkomen dat bewoners elkaar overlast bezorgden. Meestal had dronkenschap of openbare ontucht onmiddellijke verwijdering tot gevolg en mocht niemand duiven, kippen of viervoetige dieren, behalve een kat, houden.⁸ Het huurreglement van Patrimonium verbood het hebben van kostgangers om de huur te kunnen betalen, maar ook het uitslaan van matten of het kloppen van kleden op het balkon of het scherpen van messen langs het metselwerk of de kozijnen. Omdat in de woningen van de woningbouwverenigingen geen winkeltjes mochten worden ingericht, ging een aantal huurders met een kar

langs de deuren om melk of brandstof te venten. Daarnaast gold een verbod op de verkoop van sterke drank in de woning. Het handhaven van deze regels, het ophalen van de huur, het uitvoeren van kleine reparaties en het sussen van burenruzies was vaak nog een hele klus.

Bouwen voor Patrimonium

Alle daaropvolgende deelontwerpen realiseerde Van Hoogevest wel in opdracht van Patrimonium. De woningen stonden onder meer langs de zuidelijke en oostelijke rand van Tuindorp, aan de Snippenlaan en de Oude Brandenburgseweg. De architectuur van deze woningen is eenvoudiger. Ze zijn een stuk kleiner en vaker in langere rijen geschakeld, waarschijnlijk om de huren zo laag mogelijk te houden en ze binnen het bereik van arbeiders

Tuindorp De Bilt in 2008.

□ FOTO DIRK VERWOERD

ders te brengen. Wel boden de diepere voortuinen de mogelijkheid om eigen groenten te verbouwen, iets waar veel bewoners dankbaar gebruik van maakten. Hier woonden onder andere timmerlieden, bouwvakkers, bakkers, maar ook een bouwkundig ingenieur, een directeur van een ijzerhandel, een onderwijzer, een tuinman en een weduwe met drie kinderen.

De al geruime tijd op tekening aangegeven speelplaats werd pas jaren later gerealiseerd. Hoewel kinderen in het 'eikenboschje, gelegen tussen de Konijnen- en Hazenlaan' waarschijnlijk ook naar hartenlust konden spelen, werd het terrein in 1926 eindelijk ingericht met de beoogde speeltoestellen.⁹ Rond 1930 werden de laatste woningen in Tuindorp gebouwd, aan de Brandenburgerweg en aan de Hertenlaan. Niet alle woningen in Tuindorp waren ontworpen in opdracht van woningbouwverenigingen. Vooral langs de rand van Tuindorp verzezen overwegend woonwinkelpanden, die tot stand kwamen op initiatief van particulieren die hun eigen architect kozen. Langs de Oude Brandenburgerweg ontstond zowaar een echte winkelstraat met een sigarenboer, een lingeriewinkel, groenteboeren en een transportbedrijf

Dorps gebleven

Ondanks moderne invullingen op plaatsen waar plukjes bebouwing zijn verdwenen, heeft Tuindorp veel van zijn opzet en dorpse karakter behouden. De wijk is nog altijd opvallend groen en rustig en oogt als een samenhangende buurt. Weliswaar is de Hertenlaan tegenwoordig een vrij drukke doorgaande verkeersweg, zijn de winkels langs de Oude Brandenburgerweg verdwenen en heeft de dorpse architectuur enigszins te lijden gehad. Tot 2002 bestond de ABW nog onder de nieuwe naam Woonstichting SSW. Tegenwoordig is het merendeel van de woonhuizen in Tuindorp niet meer in bezit van een woningbouwvereniging, maar aan de bewoners doorverkocht.

Dit artikel is een bewerking van een bijdrage aan het boek *Bouwen op Historie*.

Noten

- 1 Sabine Broekhoven en Sonja Barends, *De Bilt: geschiedenis en architectuur* (Zeist 1995), 86. De ABW werd in 1917 opgericht.
- 2 M. van Damme, 'Sociaal bouwen, monumentaal wonen', in: *Het begint met wonen/It starts with housing* (Bussum 2008) 90.
- 3 Streekarchief De Bilt, dossier 476.
- 4 Idem, dossiers 476 en 134.
- 5 José Cladder-Stinkens, Ellen Drees en Tjitse Langerveld, *De historische wijk Tuindorp. Een korte geschiedenis* (De Bilt 1998) 3. Uitgegeven t.g.v. Open Monumentendag 12 september 1998.
- 6 Idem, 4.
- 7 Idem, 8.
- 8 Van Damme, a.w., p.95.
- 9 Streekarchief De Bilt, dossier 166.

Overige bronnen

Boer-van Hoogevest, C. de, *Bouwen op historie. 100 jaar Van Hoogevest Architecten 1909-2009*. (Amsterdam 2009).
 Bos, Gerrit, 'Herinneringen aan Tuindorp', in: *De Biltse Grift* februari 1993, 16-19
 Haan-Beerends, Lies, 'Ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van De Bilt en Bilthoven', in: *De Biltse Grift* februari 2003, 36-40
 Streekarchief De Bilt, Bouw en Woningtoezicht, BV 195/20, 196/38, 198/38, 609/22, 215/30
 Nederlands Architectuurinstituut, archief HAME
www.historischekringdebilt.nl
www.bonas.nl

Sonnevelds Utrechtse jaren

Wim Sonneveld is geboren en getogen in de Utrechtse wijk Lombok en vermaakte als kind al met zang en dans de klanten in zijn vaders kruidenierszaak. Zijn broers Jan en Jo en zijn lievelingsnichtje Jantine haalden voor dit boek hun herinneringen op aan Wims Utrechtse jeugdijaren, maar ook aan de contacten die hij van over de hele wereld met zijn familie bleef onderhouden. Brieffragmenten en talloze foto's en documenten ondersteunen het mooi uitgegeven boek waarvan sommige details waarschijnlijk alleen voor de echte hard core fans interessant zullen zijn.

Jan Uriot, Sonneveld, mevrouw! De Utrechtse jaren... Veghel: Imagebooks, 2009. 144 p. ISBN 978 90 5964 7404. €19,90.

In en rondom Wijk bij Duurstede, waar Dorestad eens lag, zijn talloze kleine en grote archeologische vondsten gedaan die een perfecte illustratie vormen bij hoofdstukken over bijvoorbeeld wonen, werken, kleden, strijden en begraven van de Dorestaders. Een apart hoofdstuk is gewijd aan het pronkstuk, de 'fibula van Dorestad', een met edelstenen en email versierde, uitzonderlijk grote broche. Blader je veel catalogi na museumbezoek alleen nog een paar keer door, dit boek verdient het gelezen te worden voorafgaand aan bezoek aan de tentoonstelling.

Annemarieke Willemsen, Dorestad. Een wereldstad in de middeleeuwen. Zutphen: De Walburg Pers, 2009. 191 p. ISBN 978 90 5730 627 3. €29,95.

Ook verschenen

Jan Boogerd, **Kerk aan de Vecht: Christelijke Gereformeerde Kerk in Maarssen 1908-2008**. Maarssen: Kerkenraad van de Christelijke Gereformeerde Kerk, 2008. 224 p. ISBN 978 90 77502 67 9. €13,25.

Cor van Bree e.a., **Amersfoortse praat: een stad in taal en verhaal**. Amersfoort: Oudheidkundige Vereniging Flehite, 2008. 143 p. ISBN 978 90 802780 3 5. €17,-.

Cor Crum, **Verjaagd van de Grebbeberg. Een familiegeschiedenis 1940-1945**. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2009. 288 p. ISBN 978 90 5345 376 6. €19,95.

Jan Carel van Dijk, **Den Treek-Henschoten in kaart gebracht: verhaal aan de hand van oude ansichten**. Zaltbommel: Aprilis, 2008. 84 p. ISBN 978 90 5994 247 9. €19,95.

Mieke Jansen e.a. (tekst), Chris Booms e.a. (fotografie), **Paleis Soestdijk: drie eeuwen huis van Oranje**. Amsterdam: D'ARTS, 2009. 400 p. ISBN 978 90 400 8608 3. €49,95.

Kees de Kruijter en Willem Mooij, **Luchtwachtpost in het dorp Loenen aan de Vecht 1921-1940**. Loenen: Historische Kring Gemeente Loenen, 2008. 128 p. ISBN 978 90 9023274 4. €19,50.

Rienk Miedema, **Groenekan, Hollandsche Rading, Maartensdijk en Westbroek 'in oude prentbriefkaarten'**. Z.p. 2008. 43 p. ISBN 978 90 72548 28 3. €20,-.

Wim Schipper, **Bakens op de Utrechtse Heuvelrug: stille getuigen van het verleden**. Barneveld: BDU, 2009. 127 p. ISBN 978 90 8788 088 0. €14,50 Beschrijving van acht herkenningspunten en hun directe omgeving (www.bduboeken.nl).

TVE Werkgroep Historische Canon (redactie), **Historische canon tussen Vecht en Eem**. Naarden: Stichting Tussen Vecht en Eem, 2009. 144 p. ISBN 978 90 812835 2 6. €9,50. (bestelinformatie: www.tussenvechteeneem.nl).

Egbert Wolleswinkel, **Dorpstraat ons dorp. 375 Jaar Renswoudse bewoningsgeschiedenis**. [Barneveld:] BDU Uitgevers, 2009. 320 p. ISBN 978 90 8788 083 5. €22,95 (www.bduboeken.nl).

Beelden uit de Tweede Wereldoorlog

Er wordt veel geparaadeerd op de dvd *Utrecht in de Tweede Wereldoorlog*: door NSB'ers, het Studentenfront, de Nationale Jeugdstorm en door Duitse soldaten. Omdat ook het merendeel van de andere filmfragmenten officiële gebeurtenissen - zoals propagandistische tentoonstellingen - betreft, geeft het geheel vooral een beeld van wat de bezetter en zijn Nederlandse volgers de moeite van het vastleggen waard vonden. Pas in de beelden van de ingehaalde bevrijders komt het gewone volk wat uitgebreider in beeld. Niettemin een interessant tijdsdocument.

Marcel Westhoff en Timo Boezeman (samenstelling en redactie), Utrecht in de Tweede Wereldoorlog. Utrecht: Bruna, 2009. dvd, ca. 60 min. ISBN 978 90 229 5918 3 €12,99.

Drie maal Dom

Als een verlaat product van de viering van 750 jaar Domkerk verscheen een boekje met vier in 2004 gehouden lezingen over 'Utrechtse' heilige patronen (Willibrord, St. Maarten en Zuster Bertken), de hoogleraar en predikant Voetius, de Utrechtse gereformeerde gemeente tussen 1660 en 1680 en de rol die de Domkerk speelde bij de oprichting van de Wereldraad van Kerken. Meer samenhang en een algemenere geschiedenis van kerk, toren en plein zijn te vinden op de bijgevoegde cd-rom en dvd.

Nienke Vos (redactie), 750 jaar Dom en rondom. Vier publiekslezingen door Utrechtse kerkhistorici. Almere: Parthenon, 2009. 103 p. incl. interactieve cd en dvd ISBN 978 90 79578 085. €34,90

Middeleeuwse wereldstad

Tot 2 november is in het Rijksmuseum van Oudheden de tentoonstelling 'Dorestad. Wereldstad in de Middeleeuwen' te zien. Het gelijknamige boek is veel meer dan een catalogus bij die expositie. Het is een zeer rijk geïllustreerd boek dat verklaart waarom en beschrijft hoe Dorestad in de tijd van Karel de Grote de grootste en rijkste stad van het land was.

Magdalena de Passe:

*Net als haar vader en drie broers ontwikkelde
Magdalena de Passe (1600-1638) zich
tot een bekwaam graveur.*

*Al snel onderscheidde haar werk
zich dat van haar familieleden.
Met het maken van afdrukken op
linnen mutsen en ander textiel,
waarvoor ze het alleenrecht
verwierf, betoonde ze zich ook
een modern ondernemer.*

Simon de Passe, Magdalena de Passe (1630).

□ COLLECTIE RIJKSPRENTENKABINET, AMSTERDAM

een ‘inborst door Pallas gevormd’

Er zijn maar weinig vrouwen in het verleden geweest die niet vanwege hun afkomst maar uitsluitend op basis van hun talent zich een belangrijke plaats in de maatschappij hebben verworven. Zo'n vrouw was de graveur Magdalena de Passe. Zij werd in 1600 in Keulen geboren als het jongste kind uit een doopsgezinde familie. Haar vader Crispijn de Passe de Oude was afkomstig uit Zeeland en had zich als graveur in Antwerpen gevestigd. Na de overgave van de stad aan de Spanjaarden in 1585 was hij gedwongen Antwerpen te verlaten en zette hij samen met zijn echtgenote Magdalena de Bock in 1589 te Keulen een succesvolle en internationaal opererende prentuitgeverij op. In 1611 moest de familie wegens hun geloof ook Keulen verlaten en verhuisden zij naar de Oudegracht in Utrecht. Magdalena werkte daar samen met haar broers, Crispijn de Jonge, Simon en Willem, in de werkplaats van hun vader die ook hun leermeester was geweest. Die prenten werden waarschijnlijk, net als in Keulen, door hun moeder in een winkel naast de werkplaats verkocht.¹

‘Vaardige en bekende graveur’

In tegenstelling tot haar broers, die hun werk begonnen te signeren op 17-jarige leeftijd, zette Magdalena haar naam al op prenten toen zij 14 was. Joachim von Sandrart, die in de jaren twintig van de 17e eeuw in Utrecht zijn schildersopleiding kreeg, vermeldt in zijn *Teutsche Academie* (1668-78) de namen van de zoons De Passe zonder verder commentaar, maar noemt hun zuster een ‘vaardige en bekende graveur’ en roemt met name haar landschappen.

Inderdaad begon Magdalena zich al spoedig van het werk van haar vader en broers te onderscheiden door zich vooral te richten op het ‘moderne’ genre van het landschap, met of zonder verhalende scènes, in een opvallend fijne graveerstijl.²

Twee gravures maakte zij naar schilderijtjes van de Duitse schilder Adam Elsheimer die in Rome had gewerkt. Zij had dat werk ongetwijfeld bij de graveur Hendrik Goudt gezien. Goudt was in Rome met Elsheimer bevriend geweest en bracht na zijn terugkeer naar Utrecht in 1611 verschillende composities van Elsheimer in prent.

Magdalena de Passe naar Adam Willarts, Hollands landschap.

□ KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I, BRUSSEL

Misschien heeft Magdalena in Goudt een tweede leermeester gehad, want haar latere prenten vertonen eenzelfde subtiële graveerstijl. Verder bracht zij werk van Utrechtse schilders in prent die, net als de familie De Passe, vanwege hun protestantse geloof uit de Zuidelijke Nederlanden naar Utrecht waren geëmigreerd. Zo graveerde Magdalena verschillende kust- en rivierlandschappen van Adam Willarts en berglandschappen van Roelant Savery. Een aantal van haar landschapsprenten uit de begin jaren twintig is van een Frans koninklijk privilege voorzien, wat de prenten voor kopiëren moest behoeden.³ Haar prenten zijn niet voorzien van het adres van een prentuitgever maar ongetwijfeld werden die door haar vader uitgegeven en verkocht.

Het was in die tijd ook gebruikelijk om een prent als bewijs van vriendschap of respect op te dragen aan een bekend persoon die de prent dan als geschenk ontving. Drie prenten met scènes uit Ovidius' *Metamorfosen* hebben zo'n dedicatie. *Latona verandert de boe-*

Magdalena de Passe naar Peter Paul Rubens, *Juno zet Argus' ogen in de pauwenstaart*.

□ COLLECTIE RIJKSPRENTENKABINET, AMSTERDAM

ren in kikvorsen, gemaakt naar een schilderijtje van Elsheimer, droeg Magdalena op aan Nicolaas van den Bouchorst, heer van Hoeningen. Haar *Dood van Procris*, naar een ander werk van Elsheimer, heeft een dedicatie aan de bekende schilder Peter Paul Rubens. De tegenhanger, *De eenwording van Salmacis en Hermafroditus* (1623), naar een schilderij van Jacob Symonsz. Pynas, droeg ze op aan Jacob Cats ter gelegenheid van het feit dat hij in dat jaar raadpensionaris werd.⁴ Ook maakte Magdalena een prent van Rubens' schilderij *Juno zet Argus' ogen in de pauwenstaart* (Wallraf-Richartz Museum, Keulen). Wellicht heeft zij Rubens persoonlijk ontmoet toen hij in 1627 Utrecht bezocht en heeft zij hem bij die gelegenheid de prent aangeboden.⁵ Naar aanleiding van de verschillende prenten die zij van verhalen uit de *Metamorfosen* had gemaakt, vatten Magdalena en haar vader het plan op om een omvangrijk en kostbaar prentenboek met Ovidius-illustraties uit te geven dat prenten naar schilderijen of tekeningen van bekende eigentijdse kunstenaars zou moeten bevatten. Magdalena stortte zich ijverig op deze taak. Haar prent *Venus en Adonis* werd nog in een vers bezongen door Pieter Cornelisz. Hooft. Maar van een uitgave van zo'n Ovidiusboek is het tijdens haar leven nooit gekomen. De *Métamorphoses d'Ovide* van Pierre Du-Ryer werd uiteindelijk met 72 platen pas in 1677 uitgegeven door François Foppens in Brussel.

'Ma gloire en Dieu'

Magdalena was op jonge leeftijd al bekend in kunstenaarskringen. Met de dichter en schilder Adriaen van der Venne was zij zeer bevriend. Van der Venne schreef op haar het gedicht 'Sinnighe Zeevsche slyper/ aen de Eerbare, Seden-rijcke, Const-rijcke, Loofweerdighe Jonckvrou Magdalena vande Passe', dat hij publiceerde in zijn *Zeevsche nachtegael* (Middelburg 1623). Niet alleen uit haar opdrachten van prenten aan belangrijke personen kunnen we afleiden dat Magdalena zich al jong in betere kringen bewoog, maar

ook uit de paar zeldzame en fijn uitgewerkte portretjes die zij van adellijke dames produceerde. In 1620 graveerde ze het portret van Catharina van Pallandt, gravin van Culemborg. Uit 1624 dateren de portretjes van Armgaert van Dordt, vrouwe van Roosendaal (naar een schilderij van Paulus Moreelse in kasteel Roosendaal) en haar in hetzelfde jaar gestorven verloofde Dirck van Zuylen van de Haer, schout te Utrecht. Waarschijnlijk waren deze portretjes als een *in memoriam* bedoeld.

Begin jaren dertig gaf Magdalena les in het kopergraveren aan de befaamde en geleerde Anna Maria van Schurman, wier familie oorspronkelijk ook uit Keulen kwam. Hoe Magdalena er in die periode uit zag weten we uit een portret dat haar broer Simon in 1630 ter gelegenheid van haar dertigste verjaardag van haar maakte. In de lijst van het portret wordt Magdalena een 'zeer beroemde vrouwelijke graveur' genoemd (*sculptrix celeberrima*). Haar ernstig kijkende beeltenis in het medaillon wordt omlijst door haar devies *Ma gloire en Dieu* en onthuld door een doek die links wordt opgehouden door Pallas Athene als de godin van kunsten en wetenschappen en rechts door de personificatie van de graveerkunst, een vrouw met in haar hand graveer- en tekengereedschap (een koperplaat, burijnen, schraapstaal en een tekenhaak). De geleerde Aernout van Buchell, een huisvriend van de familie De Passe, schreef een Latijns lofvers op het portret dat kennelijk te lang uitviel om op de lege cartouche te worden gegraveerd. Daarin wordt zij een maagd genoemd 'wier inborst door Pallas is gevormd' en tevens gesteld dat ijver ('die in haar prenten levend blijft') belangrijker is dan vergankelijke schoonheid.⁶ Magdalena was niet alleen een getalenteerde maar ook een ondernemende vrouw. In hetzelfde jaar dat haar portret werd gegraveerd zette zij een uitzonderlijk project op. Zoals dat in die tijd vaker gebeurde, placht zij voor dure klanten koperplaten op satijn af te drukken. Nu begon zij ook te experimenteren met het afdrucken van koperplaten op linnen om daar huis- of slaapmutsen van te

maken, die gedecoreerd waren met passende voorstellingen. Zulke mutsen, rond van vorm en ongeveer dertig centimeter hoog, werden door heren uit de betere kringen als informele kleding in huis of in bed gedragen. Op 26 maart 1630 kreeg Magdalena van de Staten-Generaal een privilege voor drie jaar voor het bedrukken van zulke mutsen. Zij mocht als enige in de Nederlanden op linnen en ander textiel drukken, en haar portretten mochten niet dan met haar toestemming worden gekopieerd, afgedrukt of verkocht, op straffe van een boete van f 150,-.

In 1631 liet zij bij drie gelegenheden de vergadering van de Staten-Generaal een aantal voorbeelden zien. Voor elk onderwerp kreeg ze steeds een privilege. De mutsen die zij de heren als voorbeeld toonde waren meestal gedecoreerd met portretten van voorvechters van de protestantse zaak, zoals de Poolse koning Sigismond III, de Zweedse koning Gustaaf Adolf en de Winterkoning Frederik V, of met afbeeldingen van recente overwinningen op de katholieken, zoals Gustaaf Adolfs overwinning op Tilly (1631) en de nederlaag van de Spaanse vloot in datzelfde jaar. Helaas is geen enkele muts bewaard gebleven.⁷

Beperkt grafische oeuvre

In tegenstelling tot haar broers, die naar het buitenland vertrokken om daar verder carrière te maken, bleef Magdalena tot haar huwelijk bij haar ouders wonen. Zij trouwde toen zij 33 of 34 jaar oud was met jonkheer Frederick van Bevervoordt en verhuisde naar de Utrechtse Mariaplaats. Ze stopte waarschijnlijk met graveren, hoewel haar echtgenoot, die tot de verbannen remonstrantse elite behoorde, officieel in Sleswijk-Holstein woonde. Na zijn onverwachte dood, negentien maanden na hun huwelijk, nam Magdalena de zorg voor haar vader op zich die inmiddels weduwnaar geworden was. Nog geen jaar na zijn overlijden werd zij zelf ziek. Op 22 januari 1638 werd zij begraven, waarschijnlijk in de Buurkerk, bij haar man en vader. Crispijn de Passe de Jonge, die een speciale band met zijn jongste zuster had en haar enige erfgenaam was, wijdde twee ontroerende verzen aan haar in zijn prentenboekje *Les vrais portraits de quelques unes des plus grandes dames de la chrestiente* (1640).⁸ Niet alleen het feit dat Magdalena slechts 37 jaar oud is geworden, maar ook haar huwelijk en latere zorgtaken waren er de oorzaak van dat haar grafisch oeuvre beperkt is gebleven. Dat zij zich als vrouw toch als zo'n bekende graveur heeft kunnen ontwikkelen is overigens niet alleen te danken aan het feit dat haar vader en broers dat vak uitoefenden (artistieke beroepen gingen vrijwel altijd van vader op zoon en in zeldzame gevallen dus ook op de dochter over), maar ook aan het feit dat zij een oudere zuster had. Het was deze Martha die tot haar huwelijk in 1614 haar werkende moeder in het huishouden bijstond, een taak die anders ongetwijfeld aan de begaafde Magdalena zou zijn toegevalen.

Magdalena de Passe naar Paulus Moreelse, Armgaert van Dordt van Roosendaal (1624).

□ COLLECTIE RIJKSPRENTENKABINET, AMSTERDAM

Noten

- 1 Voor een uitgebreide behandeling van leven en werk van de familie De Passe, inclusief Magdalena (met verwijzing naar talloze archiefstukken) zie: Ilja M. Veldman, *Crispijn de Passe and his Progeny (1564-1670). A Century of Print Production* (Rotterdam 2001).
- 2 Voor een lijst van gravures van Magdalena de Passe zie: F.W.H. Hollstein, *Dutch and flemish etchings, engravings, and woodcuts, ca. 1450-1700*, XVI, ed. J. Verbeek en I.M. Veldman (Amsterdam/Roosendaal 1974) 211-255.
- 3 Ilja M. Veldman, 'Zuid-Nederlandse schilders in het fonds van prentuitgever Crispijn de Passe', in: K. Van der Stighelen (red.), *Munuscula amicorum. Contributions on Rubens and his context in honour of Hans Vlieghe* (Turnhout 2006) 645-664, aldaar 652-658.
- 4 Zie voor een uitgebreidere behandeling van het onderwerp K. van der Stighelen en M. Westen (red.) *Elck zijn waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*, tentoonstellingscatalogus (Gent/Amsterdam 1999) 145-147.
- 5 Veldman 2006, 658-661.
- 6 Het vers bevindt zich in handschrift in de Utrechtse Universiteitsbibliotheek (Ms. 837, fol. 173), zie voor de tekst en de vertaling Veldman 2001, p. 258 en 293-294. Voor de vriendschap tussen de familie De Passe en Van Buchell zie ook: Ilja Veldman en Clara Klein, 'Buchellius als poëet op prenten van De Passe', in: J. Bloemendal (red.), *De Utrechtse Parnas. Utrechtse Neolatinse dichters uit de zestiende en zeventiende eeuw* (Amersfoort 2003) 93-123.
- 7 Nadine Orenstein, 'Who took the king of Sweden to bed?', in: *Print Quarterly* 8 (1991) 44-47.
- 8 Geciteerd in Veldman 2001, 430, noot 380 en 381.

‘Een klein wonder’

Gerrit Rietveld, Truus Schröder en hun revolutionaire huis

Het Rietveld Schröderhuis is, gezien de continue stroom bezoekers uit binnen- en buitenland, ongetwijfeld het beroemdste woonhuis van Utrecht en misschien wel van Nederland. Het staat sinds 2000 op de UNESCO-Werelderfgoedlijst omdat het ‘een meesterwerk van menselijk scheppend vermogen’ is en omdat het beschouwd wordt als ‘een belangrijk en uniek icoon in de westerse architectuurgeschiedenis’.

In dat kader is ook dit recent verschenen boek tot stand gekomen, als derde in een serie over de Werelderfgoederen in Nederland. De auteurs zijn Ida van Zijl, conservator toegepaste kunst van het Centraal Museum en Bertus Mulder. Deze inmiddels 80-jarige architect, destijds verantwoordelijk voor de restauratie van het huis, heeft nog met Rietveld zelf gewerkt.

Twee onafhankelijke geesten

Ida van Zijl neemt de eerste hoofdstukken voor haar rekening waarin ze de personen van Gerrit Rietveld en Truus Schröder voor het voetlicht brengt. Ze neemt de lezer mee langs Rietvelds achtergrond, opvoeding en zijn eerste stappen als meubelmaker en architect om vervolgens uit te komen bij zijn eerste ontmoeting met Truus Schröder. Dan volgt het levensverhaal van Truus Schröder tot op het moment dat beiden aan de slag gaan met het bouwen van het huis. Een mooie opbouw die zonder al te uitgebreid op beide personen in te gaan, toch inzicht biedt in de wegen die ze gingen totdat deze elkaar kruisten. Door die aanpak vallen de parallellen in beider leven des te meer op:

twee onafhankelijke geesten, die op een gegeven moment bewust met hun geloof breken (Rietveld was gereformeerd opgevoed en Truus Schröder rooms-katholiek) en voor wie een aanvankelijk gelukkig huwelijk overgaat in een verwijdering van hun echtgenote / echtgenoot.

Als Truus Schröder weduwe wordt, besluit ze voor haarzelf en haar kinderen een nieuw huis te laten bouwen. De samenwerking met Rietveld wordt nauwgezet beschreven, waarbij duidelijk is dat Truus Schröder op de eerste plaats een eigen ideale woonomgeving wil creëren. Daarbij is de keuze om de woonkamer op de verdieping te maken cruciaal. Wonen op de begane grond vindt ze onvrij. Ook wenst ze het wonen tot het meest essentiële terug te brengen, want ‘soberheid maakt vrij’.

Het is echter de onorthodoxe vertaling in de architectuur die volledig op het conto van Rietveld komt. Voor hem is architectuur het scheppen van ruimte. Met de wensen van Truus Schröder als uitgangspunt komt hij tot een optimale vertaling van architectuur als ruimtekunst. Het vervangen van de traditionele muren tussen woon- en slaapkamers door schuifwanden, die de mogelijkheid bieden één grote ruimte te creëren, is daarvan het meest sprekende voorbeeld.

Boekbespreking

Ida van Zijl, Bertus Mulder. *Het Rietveld Schröderhuis. Utrecht, Uitgeverij Matrijs, 2009. ISBN 978 90 5345 377 3. 120 pagina's; € 24,95.*

Het huis brak zo met alle vertrouwde regels, dat reacties niet konden uitblijven. Van Zijl gaat uitgebreid in op die reacties in de architectuurwereld van die tijd. Daarbij tekent ze illustratieve anekdotes op. Zo zou bevriend architect J.J.P. Oud volgens Truus 'er ondersteboven' van geweest zijn, maar dan niet in positieve zin. Truus gaf hem een persoonlijke rondleiding door het huis, een gelegenheid die Ida van Zijl aangrijpt om ons als lezer ook mee te nemen en alle vernuftigheden te demonstreren van de schuifwanden tot het aparte laasje voor de kam. Volgens Truus Schröder moest Oud om alles lachen - wat haar irriteerde - maar waarschijnlijk wist hij gewoon niet wat hij ervan denken moest.

Ingenieuze oplossingen

Het tweede deel van het boek gaat over de restauratie van het huis: eerst is het exterieur in 1973 aan de beurt terwijl Truus Schröder nog in leven is. Ruim elf jaar later in 1985 wordt na haar overlijden ook het interieur gerestaureerd. Het huis is bewust teruggebracht naar de staat waarin Truus Schröder en Gerrit Rietveld het in 1924 hebben ontworpen. Het was Truus zelf die Bertus Mulder hiervoor in 1973 benaderde. Op dat moment was er nog nauwelijks ervaring met het restaureren van zulke architectuur. Mulder beschrijft op een boeiende manier welke problemen hij dan ook tegenkwam en welke keuzes hij maakte. Daarmee maakt hij ook inzichtelijk hoe Rietveld zelf destijds zocht naar oplossingen voor de opgave die hij zich gesteld had. De bouwtechniek was in 1924 nog niet zo ver gevorderd dat Rietveld zijn ruimtelijke ideeën altijd met de daarvoor geschikte materialen en constructies kon uitvoeren. Hij kon bijvoorbeeld grote delen van het huis niet in beton uitvoeren - menigeen denkt bij eerste aanblik een betonnen constructie te zien - maar moest zijn toevlucht nemen tot metselwerk dat daarna is gestukadoord. Zo kon hij toch de strakke, ongebroken vlakken creëren die hij nodig achtte. Het verslag van de restauratie geeft veel inzicht in het huis en daarmee ook in de werkwijze en de persoon van Rietveld. Mulder maakt opnieuw duidelijk hoe ingenieus en onorthodox hij te werk ging, maar ook dat zijn werkwijze technische problemen kon opleveren. Zo liggen de kozijnen in één vlak met het stucwerk van de gevel en ontbreken de lekdorpels, omdat dit visueel storend zou werken in de gevelcompositie. Maar dat betekent ook dat er na regenbuien vocht kon achterblijven tussen de onderdorpels wat op den duur houtrot opleverde. En dit was maar één van de technische problemen van het huis. Daarnaast waren er tijdens de restauratie ook onverwachte vondsten: zo lag in de kelder onder de trap een stapeltje

Bettina van Santen

Werkzaam bij de sectie Monumenten van de Gemeente Utrecht en redactielid van het Tijdschrift Oud-Utrecht.

De noordgevel (achterzijde) van het Rietveld Schröderhuis in 1925.

□ FOTO UIT BESPROKEN BOEK

op brandhoutlengte gezaagd hout. Dat bleek bij het uitleggen afkomstig te zijn van de wandkast in de keuken. Deze is daarmee in originele staat hersteld.

Mulder legt voortdurend rekenschap af van wat er origineel is gebleven en op welke momenten hij koos - noodgedwongen of om praktische redenen - voor reconstructie. Zijn verhaal mag dan vooral op de technische aspecten ingaan, het zal ook voor een leek goed te volgen zijn vanwege de heldere uiteenzetting en de vele foto's die het huis tot in zijn ingewanden in beeld brengt.

Geniaal, kwetsbaar en vreemd

De combinatie van beide invalshoeken: het verhaal van de mensen en hun ontwerp en het verhaal van de restauratie, werkt uitstekend. Ze vullen elkaar naadloos aan en je krijgt nog meer bewondering voor dat geniale, maar ook kwetsbare en vreemde huis. Het boek opent met een citaat van Gerrit Rietveld aan Truus Schröder waarin de term 'a small miracle' voorkomt. Deze woorden worden vervolgens betrokken op het Rietveld Schröderhuis. De auteurs weten in dit boek de lezer ervan te overtuigen dat Utrecht met dit woonhuis inderdaad een 'klein wonder' binnen zijn stadsgrenzen heeft staan.

‘Gebroken, niet gebogen’

Gerrit Jan van Deventer (1894-1942), antinazistisch provincieambtenaar

Op een prominente plaats in de hal van het Utrechtse Provinciehuis hangt een plaquette ter nagedachtenis aan Gerrit Jan van Deventer, in december 1942 gestorven in een Duits concentratiekamp.¹ Omringd door steeds meer virulente NSB-collega's moest deze provincieambtenaar zijn antinazisme uiteindelijk bekopen met de dood.

Gerrit Jan van Deventer werd geboren op 17 juni 1894 als zoon van een Zwols bankier wiens carrière niet altijd over rozen ging. Zo brandde in 1913 zijn kapitale villa, Spoolderen, af en werd de bank in 1925 meegesleept in een vertrouwenscrisis tussen andere banken in Zwolle en het publiek.

Gerrit Jan ging in 1912 rechten studeren in Leiden. Hij had veel langer over zijn studie gedaan dan toen gewoon was. De reden daarvan is onbekend. Tot 1920 woonde hij in Leiden en daarna vertrok hij naar Alkmaar waar hij op het stadhuis commies-redacteur werd. In juli 1925 ging hij naar Italië waar hij tot juli 1926 bleef. Wellicht is het daar dat hij promoveerde, want volgens zijn huwelijksakte van 1927 was hij toen gepromoveerd tot doctor. Dat gebeurde zeker niet in Leiden, en een gepubliceerd proefschrift is elders in Nederland evenmin te vinden. Wellicht dat ergens in een Italiaanse universiteitsbibliotheek een dissertatie ligt, maar die vinden is zo simpel niet.

Maar doctor of geen doctor, in 1927 trouwde Gerrit Jan in Stuttgart met de Duitse Erna Wolfram. Zij was eerder getrouwd en wel met een neef van Gerrit Jan aan wie hij zowel van moeders als van vaders kant

geparenteerd was. De neef heette Hendrik A.R. van Deventer, medisch student te Leipzig. Op 8 augustus 1923 kregen Erna en Hendrik een zoon. Het huwelijk werd ontbonden, door overlijden van Hendrik of door echtscheiding, dat is niet duidelijk. De zoon ging na het huwelijk van Gerrit Jan met Erna mee naar Nederland. Het jonge paar ging in Leiden wonen, waar Van Deventer opnieuw commies-redacteur werd.

In 1930 werd hij referendaris en hoofd van de Eerste Afdeling op het Utrechtse Provinciehuis en daar deed hij onder andere personeelszaken. Later, toen hij in Utrecht werkte, kwam er een tweede kind, Reinhard Hendrik (13 oktober 1930) dat samen opgroeide met zijn halfbroertje. In 1930 en de jaren erna woonde Van Deventer met het gezin in de Bilt en Zeist.² Van zijn aangenomen zoon die naar Engeland vertrok, is niets meer achterhaalbaar. Zijn echte zoon stierf en liet geen erfgenamen na.³

Omstreden collega

Het was bij de Provincie dat Van Deventer te maken kreeg met de latere NSB-leider Anton Adriaan Mussert. Die werkte toen al tien jaar bij de Provinciale Waterstaat, dat deel uit-

Neerlandicus, was o.a. redacteur van Vrij Nederland en werkzaam bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg. Promoveerde op een biografie van ir. J.A. Ringers en werkt nu aan een boek over Anton Mussert en andere NSB'ers.

maakte van het Provinciaal Bestuur, en stond op het punt de NSB op te richten. Mussert was op het Provinciehuis een omstreken collega en werknemer, niet zozeer om zijn fascistische ideologie, als wel om zijn gedrag dat door die ideologie versterkt werd. De Commissaris der Koningin (CdK) mr. H. Th. s' Jacob zei in 1926 tegen de Provinciale Staten hoe hij twijfelde aan Mussert. Hij meende dat Mussert 'zichzelf zoekt' en niet steeds 'de belangen der provincie voor laat gaan'. Nu, die twijfel was terecht: in de jaren dertig zou Mussert nog ettelijke keren een *faux pas* maken, één maal door onverhoeds met een compleet plan te komen een waterschap op te heffen, de andere maal door zonder mandaat van wie ook de drooglegging van Botschol voor te bereiden (een moerasgebied ten zuidwesten van Abcoude). Ook vond Mussert dat hij als hoofdingenieur zelf mocht uitmaken óf hij zijn politieke chefs, het College (de gedeputeerden met de CdK als voorzitter) van advies wilde dienen. Het College strafte hem ongenadig af en hij moest excuses aanbieden.

Het zal dan ook niemand verdrotten hebben dat hij, net als zijn mede-NSB'er C. van Geelkerken die ook bij de Provincie werkte, in 1934 ontslagen moest worden. Ambtenaren die lid waren van de NSB moesten toen kiezen tussen baan en politiek, en Mussert koos voor de NSB, maar was woedend op de Provincie. Hij zei: 'Ik laat mij dus noodgedwongen er uit trappen en zal gelijk Mussolini en Hitler mijn brood met schrijven gaan verdienen. Van Geelkerken wordt mijn secretaris. [...] Wij zullen trachten te leven, maar niet van de contributies der beweging. Organisatiebonzen worden wij niet.'⁴

De man wiens taak het was dat ontslag op papier te zetten, was mr. Gerrit Jan van Deventer. Later, toen hij in 1941 gearresteerd

was, zou de bezetter hem een 'ambtelijk verwijt' maken. Het ligt daarbij voor de hand te denken aan de ontslagbrief, met daarbij wellicht ook de andere narigheid van Musserts jaren bij de provincie.⁵

Lastige ondergeschikte

Tussen het ontslag van Mussert en de meidagen van 1940 vond nog iets anders plaats. In 1938 kreeg Van Deventer een nieuwe werknemer: mr. dr. Jaap Dijkhuis, geboren in 1913, en in dienst genomen als tijdelijk adjunct-commies tweede klasse. Het is de tijd van de grote economische depressie; ook een gepromoveerd jurist moest helemaal onder aan de ladder beginnen. In november 1939 maakte Dijkhuis promotie en hij kwam in vaste dienst als adjunct-commies eerste klasse. In hetzelfde jaar publiceerde Van Deventer zijn boekje *Politie als zelfbestuur, ene studie over de bestuurlijke functie der politie in Nederland*. Hij zette zich daarin stevig af tegen fascisme en nationaalsocialisme, sprak over volken 'voor wie het gehoorzamen een innerlijke behoefte is' zodat het gezag zich daar niet hoefde te legitimeren. En hij prees Nederland waar 'de geneigdheid tot gehoorzamen eerst gewekt moet worden door de hoge kwaliteit, de innerlijke waarde van het gezag.'

En toen brak de oorlog uit. De Commissaris der Koningin Jhr. mr. dr. L. H. N. Bosch ridder van Rosenthal, was fel antinazi, net als Van Deventer die in de meidagen zijn rechterhand werd. Dijkhuis assisteerde, en hielp zelfs op straat met de aanhouding van een aantal NSB'ers.

In juli 1940 wenste hij promotie tot commies en hij schreef zijn chef Van Deventer een brief waar die van opkeek: 'U vraagt mij de concrete aanleiding waarvoor ik bevorderd zou worden. De meest concrete aanlei-

Gerrit Jan van Deventer. Foto afgedrukt bij het 'In Memoriam' in de Provinciale Almanak voor Utrecht 1946.

□ BIBLIOTHEEK PROVINCIE UTRECHT

ding is, dat ik door opleiding en opvoeding behoor tot een andere groep ambtenaren dan mijn ranggenoten. Dit uit zich in het werk dat ik verricht, dit uit zich in de positie welke ik onder hen bekleed.' Dijkhuis, nog geen 30 jaar oud, vond dat hij en twee andere ambtenaren zich bevonden 'op één niveau waarop u zelf staat en de leden van het college.' Met het college bedoelde hij de Commissaris der Koningin en de Gedeputeerde Staten. Dijkhuis was niet zomaar

arrogant toen hij dit schreef; hij ontkende met zijn brief dat het College zijn baas was en niet zijn gelijke. Dat was gedrag dat sterk aan dat van Mussert deed denken.

Van Deventer antwoordde hem een dag later koel: u bent in 1939 al een keer in rang verhoogd, schrijft hij, en 'daarmee bent u bevoorrecht boven velen die net zo bekwaam en ijverig als u zijn.' Van Deventer legt daarna uit dat het hem veel moeite had gekost deze eerste promotie er bij het

U schrijft te meenen, dat uw leeftijd nu zoo langzaamhand wel als beëindigd kan worden beschouwd. U vergist zich. Uw leeftijd, - als U het zoo noemen wilt - is reeds per 1 Nov. jl. geëindigd, en wel met uw vaste aanstelling. Deze vaste aanstelling geshiedde op mijn voorstel in de naast hoogere rang, waardoor U aanstands - na slechts een jaar dienst - een avans maakte van f 260.- 5 jaars. U bereikte hiermede al dadelijk in de aanvang van uw carrière een rang, welke door de meeste ambtenaren, ook die van academische vorming, en niet minder dan U bekwaam en gerespecteerd, eerst veel later bereikt wordt. In deze rang is U nu vier jaren in twee stappen een verdere avans van f 731.- ^{5 jaars} gewaarborgd. Ik heb hiermede voor U gedaan wat de verhoudingen en omstandigheden maximaal toelieten, en misschien meer dan

Fragment uit de brief (handgeschreven kopie) van Van Deventer aan Dijkhuis, 5 juli 1940 (zie voor transcriptie noot 13).

□ ARCHIEF SECRETARIAAT COMMISSARIS DER PROVINCIE

College van Gedeputeerden door te krijgen en 'wat betreft de aanstelling tot commies; daarmee is het College al helemaal niet makkelijk.' Trouwens, van uw positie en werk 'maakt U zich een te overdreven voorstelling.' En: als u niet tevreden bent met dit alles, 'solliciteert U dan vooral naar een andere betrekking elders.' De uitsmijter van deze puntige brief is van eenzame klasse: 'Ik hoop voor Uw levensgeluk dat tusschen hetgeen U vindt, dat u toekomt en hetgeen voor u bereikbaar is, de kloof niet al te groot zal zijn.' Het laat zich denken dat Dijkhuis, ambitieus en fanatiek als hij was, niet blij was met deze brief.

Kort na deze weigering, in september 1940, werd Dijkhuis lid van de NSB, onder meer uit rancune tegen zijn bazen, zoals zijn advocaat na de oorlog zei. De collegae waren natuurlijk stomverbaasd. En ze waarschuwden Van Deventer dat hij in Dijkhuis' aanwezigheid zijn antifascisme niet zo luidop moest uitdragen. Althans, dat verklaarden ze na de oorlog, toen werd onderzocht wie schuld had aan de dood van Van Deventer. Maar Van Deventer zei wat hij dacht. En schreef - zei de bezetter - in augustus 1940

een brief aan zijn schoonmoeder in Echtenach op pro-Engelse en Duitsvijandige toon. Die brief werd door de censuur onderschept, maar dat wist aanvankelijk vrijwel niemand.⁶

Nazi als baas

Dat veranderde in februari 1941. Toen werd de fungerende Commissaris afgezet en er kwam een NSB'er als Commissaris der Provincie voor in de plaats: *Diplom-ingénieur* F. E. Müller, zoon van een genaturaliseerde Duitser en een Nederlandse moeder. De familie was directeur/eigenaar van het grote Utrechtse beenderverwerkingsbedrijf de wed. P. Smits en Zoon, in de volksmond 'de benenklui'f' genoemd.

Frits Müller was sterk georiënteerd op Duitsland. Na zijn middelbare school ging hij studeren aan een Duits *Technicum* en hij werd *Diplom-Ingenieur*. Hij raakte in Duitsland bevriend met andere studenten uit de betere standen. Zijn familie vermoedde dat hij toen al in contact kwam met zeer conservatieve milieus waar nationalisme, antisemitisme en de verering voor *das Militär* gemeengoed waren.⁷

Op een officiersbal - zegt de familie - leerde Frits zijn bruid kennen: Barbara (Bärbel) - von Stockhausen (1883). Bärbel was niet alleen *Uradel*, maar ook oerDuits. Ze reisde na haar huwelijk vaak met Frits naar Duitsland naar haar familieleden die nazi's werden. Toen hadden Frits en Bärbel al drie kinderen.

In Utrecht werd Frits procuratiehouder en later, net als broer Carl, directeur van de 'benenklui'f'. Carl, zegt hun neef Lens, had de leiding bij de ontwikkeling van het bedrijf. Frits, die goed met mensen kon omgaan, deed de personeelszaken. Bärbel was ambitieus en ze vond dat Frits in de wieg was gelegd voor hogere posten. De NSB bood een kans. Al snel na de oprichting in 1931 werd Müller lid, en niet alleen om de baantjes. Hij werd een overtuigde nazi. Mussert vertrouwde hem in de jaren dertig een reeks van leidinggevende functies in de Utrechtse afdeling van de NSB toe. En toen de Commissarissen der Provincie (voorheen der Koningin) genazificeerd werden, en de zittende Commissaris werd ontslagen, kwam die plaats vrij voor Müller.

Müllers verblijf op het Provinciehuis (februari tot oktober 1941) was een leertijd. Hij

Frits Müller begroet zijn opvolger Engelbrecht; rechts Müllers vrouw.

□ FOTO: UTRECHTS PERSBUREAU, COLLECTIE PROVINCIE UTRECHT

wist niets van het openbaar bestuur. Zijn rechterhand werd Jaap Dijkhuis. Samen deden ze wat de *Beauftragte* hen opdroeg: nazificeren en de eerste antisemitische maatregelen doorvoeren. Dat was te verwachten. Maar onverwacht was die ene gebeurtenis die nog lang in het geheugen van het Provinciehuis gegrift bleef, en dat was de verdwijning van mr. Gerrit Jan van Deventer (1894-1942).⁸

Een verrader in het Provinciehuis

Dijkhuis en Müller hadden een soort vader-zoonverhouding. Müllers enige zoon, Frits jr., die eerst bij Musserts lijfwacht en later bij de Waffen-SS diende, gold als niet erg slim, en was kennelijk geen gesprekspartner voor de vader. Jaap Dijkhuis keek enorm op tegen Müller die zowel welgesteld als welgemanierd was, goed in het pak stak en aanzienlijke relaties had. Müller bezorgde Dijkhuis invloed. Al gauw had Dijkhuis het voor elkaar dat bij afwezigheid van Müller de binnengekomen post niet naar Müllers plaatsvervanger ging, maar naar hem.

Müller was een week of drie aan het werk toen Dijkhuis' formele chef, Van Deventer, werd gearresteerd om nooit meer terug te keren. Officieel ging het om de brief die hij een half jaar tevoren aan zijn schoonmoeder had geschreven. Maar in feite ging om iets anders. Uit berichten van de *Sicherheitsdienst* kon de echtgenote van Van Deventer opmaken dat de zaak tegen haar man zo hoog werd opgenomen dat in Berlijn over zijn lot besloten zou worden. Ze schrok natuurlijk: waarom moest er op zo'n hoog niveau over haar echtgenoot beslist worden? Ze schreef op 8 mei 1941 aan Müller die ze kennelijk vertrouwde: 'Soms heb ik gedacht of er misverstanden voorliggen? B.v. dat mijn man in de laatste jaren uit naam van zijn ambt brieven voor de Griffie heeft moeten schrijven, die men hem nu als *persoonlijk* motief verwijt, terwijl hij alleen 'uitvoerend orgaan' was? B.v. de briefwisseling omtrent de aangelegenheid heer A. Mussert en den heer van Geelkerken in verbanding met een werkkring voor beide Heeren op de Griffie. Toen ging het voor mijn man

niet erom, hoe hij stond tegenover het werk der N.S.B., maar wat hij antwoorden moest uit naam der Griffie. Ik weet dat hij dit een zeer moeilijke aangelegenheid vond.' Haar brief kwam terecht bij Dijkhuis die hem in zijn archief stopte.⁹

Wat die brief duidelijk maakt, is dat iemand vanuit het Provinciehuis aan de *Sicherheitsdienst* een boekje had opengedaan over Van Deventer als ambtenaar. Wie was dat? Was het Mussert zelf? Was het Müller, in zijn naam? Was het Dijkhuis? Beide laatsten zijn erover verhoord en beiden hebben ontkend. Maar niet iedereen geloofde hen en vooral Dijkhuis werd niet geloofd, want hij onderhield voor Müller de contacten met bezetter, NSB en politie.¹⁰

'Ongebogen geestkracht'

Eind mei 1941 was Van Deventers lot beslist: de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* schreef aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mr. K. J. Frederiks dat Van Deventer zijn Duitsvijandige en pro-Engelse uitslatingen niet wilde terugnemen. Van Deventer moest eerst naar het concentratiekamp Buchenwald en stierf anderhalf

jaar later, op 1 december 1942 aan honger-
oedeem en algemene zwakte in het concen-
tratiekamp Sachsenhausen.

Na de oorlog werd Van Deventers lot de
intens gehate Dijkhuis aangerekend en
wonderlijk genoeg niet Müller, hoewel die in
een nauwere relatie met Mussert stond dan
Dijkhuis. Müller was hoog in de partij en veel
meer in de positie iets bij de Sicherheitsdienst
aan te brengen dat in Berlijn besloten moest
worden dan Dijkhuis. Die was nog maar net
lid van de NSB, en zijn promotie-akkefietje
met Van Deventer was nu niet direct iets
waarvoor Berlijn zich zou interesseren.

Ondanks onderzoek in het Bundesarchiv (wat
geen nieuwe documenten opleverde) zal
onzeker blijven wat er precies gebeurd is tot-
dat er een nieuw document opduikt. Dat dat
gebeurt is zeker niet uitgesloten. De brief
van mevrouw Van Deventer over de bemoei-
enis van Berlijn is een archiefvondst van niet
langer dan een jaar geleden. Haar brieven
lagen in een map die decennia na de bezet-
ting werd gevonden in een gesloten kast op
de zolder van het Paushuize. De map was
wel geordend, maar de inhoud nooit gele-
zen. Nader bericht is dus niet uitgesloten.

Wat voorlopig rest zijn de woorden van Van
Deventers collega Johan Küppers die onder
hem werkte. Zijn woorden zijn fel, en dat
was begrijpelijk. Müller en Dijkhuis vertrok-
ken vanuit Utrecht eind 1941 naar Rotterdam
en werden daar burgemeester en secreta-
ris (later wethouder). Zij bevorderden dat de
broer van Johannes Küppers, ambtenaar op
het stadhuis en antinazi, naar het concentra-
tiekamp Amersfoort werd gedeporteerd.

Geen wonder dat Johannes Küppers in
1946 in de Provinciale Almanak zonder veel
bewijs wees naar een anonymus in wie Dijk-
huis makkelijk te herkennen is. Die anony-
mus zou Van Deventer erbij gelapt hebben.

6947

Zeist, 8.5.41.
Van Meerdinklaan 34

Hoogedelgestrenge Heer -

vandaag ontvang ik een brief van den heer Schorer over het
resultaat van zijn bezoek in den slaag, beh. de aangelegenheid
van mijn man. Mer de heer Schorer met te - als chef van mijn
man - over deze aangelegenheid spreken wilde, wilde ik hem even-
wel een brief voor u meegaven. En omdat het toch over vername-
lijke dingen gaat, stuur ik dezen brief liever niet over de post,
maar wil de heer Schorer zoo vriendelijk zijn, u persoonlijk dezen
brief te brengen.

Over het resultaat van zijn bezoek zal de heer Schorer persoon-
lijk u het beste inlichten. Ik zelf begreep absoluut niet, wat men
mijn man ambtelijk vernijt, begreep ook niet, wat in Berlijn
over deze zaak besloten kan worden, maar men hier in Holland ook
elken stap en elke handeling vervolgen kan, die mijn man in de
tien jaren van zijn werk in Utrecht gedaan heeft.

Soms heb ik al gedacht, of er misverstandten voorliggen? B.v.
dat mijn man in de laatste jaren niet naam van zijn ambt droeg
van voor de Griffie heeft moeten schrijven, die men hem nu als
persoonlijken fond vernijt, vernijt hij alleen „uitwendig orgaan“
was? B.v. de briefwisseling omtrent de aangelegenheid van den

Brief van Erna van Deventer-Wolfram aan de Commissaris der Provincie Müller, 8 mei 1941 (zie voor
transcriptie geaccentueerde deel noot 14).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF PROVINCIAAL BESTUUR.

Gehoord als getuige in de naoorlogse pro-
cessen noemde Johannes Küppers Dijkhuis
met naam en toenaam. Müller bleef merk-
waardigerwijs buiten schot. Hoewel Küppers
over Dijkhuis meer schreef dan hij kon waar-
maken, blijven zijn woorden over Van Deven-
ter zelf toch overtuigend: 'Hoog van karakter
en onverschrokken van geest aarzelde hij
nimmer om waar het van pas kwam, op
menigmaal van innerlijke verontwaardig-
ing getuigende wijze, zijn mening ken-
baar te maken over de schendingen van het
Volkenrecht en van de geest der mensche-
lijke beschaving, waaraan het bezettingsap-
paraat zich telkens te buiten ging. Zijn fijn
besnaard gemoed en scherp voelend juri-
disch besef, dat begreep zijn naaste omge-

ving steeds opnieuw, werden diep gekwetst.
Op diezelfde houding van ongebogen geest-
kracht, gegrond in hoge eruditie, stootte
elke poging van Duitsche zijde - latere inlich-
tingen hebben dit bevestigd - om hem een
meer tegemoetkomende houding te doen
aannemen.[...] De Duitschers die hem een
verhoor afnamen, voelden intuïtief dat deze
Niemöller-figuur zich niet buigen liet. Van-
daar dat zij¹¹ hem gebroken hebben.¹²

Noten

- 1 Volgens de plaquette in het Provinciehuis kwam Van Deventer op 9 december 1942 om in Dachau. Volgens de Oorlogsgravenstichting (zie de website van de OGS) ging hij in mei 1941 naar Buchenwald en op 13 oktober 1942 naar Sachsenhausen waar hij op 1 december 1942 omkwam aan hongeroedeem en algemene zwakte. Gesprek met de heer J. Teeuwisse, OGS, 5.12.2007.
De plaquette in het Provinciehuis werd op 4 mei 1950 in het (oude) Provinciehuis aangebracht. Na de verhuizing naar de huidige locatie heeft de plaquette jarenlang in de kelder van het Provinciehuis gelegen. Op initiatief van de toenmalige archivaris van het Provinciehuis, Aart Beets en een collega van het archief is de plaquette weer aan de muur bevestigd.
- 2 Mededeling R.P.M. Rhoen, gemeentearchivaris Zeist.
- 3 *Provinciale Almanak van Utrecht*, 1930 tot en met 1941.
J. Küppers, 'In memoriam Mr. G. J. van Deventer', in: *Provinciale Almanak* (Alphen aan den Rijn 1946).
J.F.P. Dijkhuis, *De rechtsgrond van de medezeggenschap, een onderzoek naar de gezagsverhoudingen in de onderneming* (Assen 1938) 195.
Het Utrechts Archief (HUA), Archief van de Commissaris der Koningin (CdK) 1920-1954, 08 (743.11) Personeelsaangelegenheden, pensioen (mevr.) van Deventer.
De huwelijksakte van H. A. R. van Deventer en E. Wolfram bevat geen aantekening van scheiding. Onderzoek naar echtscheiding dan wel overlijden van H. A. R. van Deventer strandde op de vernietiging van alle persoonsgegevens in 1944 in Leipzig. De moeder van Hendrik en Gerrit Jan waren zusters: de moeder van Hendrik heette Paula Helène van Dam; de moeder van Gerrit Jan was Madeleine Sarah.
- 4 Tessel Pollmann, Mussert 1920-1934, op: www.Tesselpollmannonderzoek.nl, Mussert 1920-1934.
- 5 HUA, Archief Provinciaal Bestuur, 1920-1988, GS/PS 1920-1954. Secretariaat van den Commissaris der Provincie, 1941-1945, map 6447, brief van mevrouw E. van Deventer-Wolfram. GS/PS 1920-1955, inv.nr 921, Stukken betreffende het ontslag van Van Deventer 1941, 1954. GS/PV 1920-1955, inv. nr 1065, Stukken betreffende het ontslag van mr. G.J. van Deventer [...] door de Reichskommissar für die besetzten Niederländische Gebiete 1941-1943.
- 6 G. J. van Deventer, *Politie als zelfbestuur* (Alphen aan den Rijn 1939) 2. Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (NA, CABR) inv. nr 37, dossier Dijkhuis, Correspondentie Van Deventer-Dijkhuis. Getuigenverklaringen ambtenaren van het Provinciaal Bestuur tegen Dijkhuis. Pleitnota van Dijkhuis' advocaat. G. van Roon, *Een commissaris in het verzet, jhr. mr. dr. L.H.N. Bosch ridder van Rosenthal* (Kampen 1999) 110-113.
- 7 Wie over zulke milieus meer wil lezen, kan goed terecht bij Wibke Bruhns, *Meines Vaters Land. Geschichte einer deutschen Familie* (München 2004; Nederlandse vertaling, Arbeiderspers, 2005) en Katrin Himmler, *Die Brüder Himmler, eine Deutsche Familiengeschichte* (Frankfurt a/M 2005).
- 8 G.A.W. ter Pelkwijk, *Utrecht in de eerste jaren van de bezetting* (Utrecht 1950) 21-22. Harm Buitter, 'De oorlogscommissarissen', in: P.A. Blok (red.) 'Veel tact en noodige geschiktheid', *gouverneurs en commissarissen in de provincie Utrecht 1814-1997* (Utrecht 1997) 175-181. Vraaggesprekken met de familie van F.E. Müller.
W.C. Wendelaar, *Genealogie Müller-Wezel* (z.p. 1959)
C.J.H. Müller, *Chemische fabriek beenderproducten Wed. P.Smits en Zoon, te Utrecht, historisch overzicht ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de beenzwartfabriek*. (Z.p. 1927)
- 9 Voor de brief van mevrouw Van Deventer-Wolfram, zie noot 5. Het was jhr. mr.K.J. Schorer, sinds jaren bestuurder van de provincie, die voor mevrouw van Deventer naar de SD ging; hij vertelde haar ook over de bezwaren die er bij de SD tegen haar man bestonden. We mogen aannemen dat hij haar ook steunde.
- 10 NA, CABR, dossier - Dijkhuis, getuigenverhoor van J. Küppers. Küppers broer Cornelis, gemeentambtenaar te Rotterdam, kwam later in de bezetting en door toedoen van o.a. Müller en Dijkhuis die toen in Rotterdam werkten, in een concentratiekamp terecht.
- 11 Zie noot 5.
- 12 J.Küppers, In memoriam mr. G.J. van Deventer, in: *Provinciale Almanak* (Utrecht 1946). Martin Niemöller was een Duits Luthers theoloog en een bekend verzetsman.
- 13 'U schrijft te meenen, dat uw leertijd nu zoo langzamerhand wel als beëindigd kan worden beschouwd. U vergist zich. Uw leertijd, - als u het zoo noemen wilt - is reeds per 1 Nov. jl geeindigd, en wel met uw vaste aanstelling. Deze vaste aanstelling geschiedde op mijn voorstel in den naast hoogeren rang, waardoor U aanstonds - na slechts één jaar dienst - een avans maakte van f 260.- 's jaars. U bereikte hiermede al dadelijk in den aanvang van uw carrière een rang, welke door de meeste ambtenaren, ook die van academische vorming, en niet minder dan U bekwaam en ijverig, eerst veel later bereikt wordt. In deze rang is U na vier jaren in twee étappes een verdere avans van f 731.- 's jaars gewaarborgd. Ik heb hiermede voor U gedaan wat de verhoudingen en omstandigheden maximaal toelieten, en misschien meer dan [dat].'
- 14 '[...] Ik zelf begrijp absoluut niet, wat men mijn man ambtelijk verwijt, begrijp ook niet wat in Berlijn over deze zaak besloten kan worden, waar men hier in Holland toch elken stap en elke handeling vervolgen kan, die mijn man in de tien jaren van zijn werk in Utrecht gedaan heeft. Soms heb ik al gedacht, of er misverstanden voorliggen? [...]'

Agenda en berichten

Vereniging

Voorjaarsledenvergadering

Deze vindt plaats op *donderdag 25 juni* in het Schillertheater aan de Minrebroederstraat 11. Aanvang 19.30 uur. Agenda en stukken worden meegestuurd met dit nummer.

Historisch café

Op *vrijdag 12 juni* geeft restauratiearchitect Bertus Mulder toelichting op ontwerp (door Gerrit Rietveld) en renovatie van de woningen en woonomgeving aan de Utrechtse Robijnhof.

Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, ingang via de Eligenstraat 37c (vanaf de Lange Nieuwstraat de zevende deur aan de rechterkant). Aanvang 17 uur, toegang gratis.

Beeldschone boeken

Prachtige minuscule details, flonkerend bladgoud en schitterend kleurgebruik: het zijn de kenmerken van de middeleeuwse manuscripten. De tentoonstelling *Beeldschone Boeken* geeft met een selectie van ruim 100 handschriften een uitgebreid overzicht van de Utrechtse boekproductie in de Middeleeuwen.

Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, tot en met 23 augustus.

Utrecht door vreemde ogen

Bezoekers, Visitors, Besucher. Utrecht gezien door buitenlandse gasten is een tentoonstelling over beroemde bezoekers aan Utrecht en de plaatsen die zij in de stad bezochten. Meer informatie in het augustusnummer en op www.hetutrechtsarchief.nl

Vanaf 15 juli in Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Utrecht.

Historische wandelingen

Levend Verleden Utrecht biedt twee series van ieder vier wandelingen aan met een verhaal. In de ene serie 'Religie in Utrecht' staan de Utrechtse kerken centraal, in de andere, 'Kriskras door Utrecht', een aantal wijken rondom de binnenstad. Gids is de historica Llewellyn Bogaers.

Religie in Utrecht: vrijdagmiddag 31 juli, 7, 14 en 21 augustus van 14.30 tot 16.30 uur.

Kriskras door Utrecht: vrijdagmiddag 4, 11, 18 en 25 september van 14.30 tot 16.30 uur.

Kosten: per serie €55,-, losse wandelingen €15,- (U-pas halve prijs). Informatie en opgeven: www.levendverledenutrecht.nl en info@levendverledenutrecht.nl of (030) 271 57 05.

Zie voor andere mogelijkheden om historische wandelingen te maken en Utrechtse kerken te bekijken: www.gildeutrecht.nl, www.kerkenkijken.nl, www.domtoren.nl.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 82e jaargang nr. 3 / juni 2009 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 4: 5 juli 2009

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: €2,50. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83 en RonDom, Domplein 9.

Redactie M. van Lieshout (eindredactie), L. Dorsman, M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, K. van Vliet.

Redactieadres Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl

Bijdragen Sturen aan de redactie. Aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden incl. noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht **Druk** Roto Smeets Grafische Services

Vereniging oud-utrecht

Voorzitter J.J. Degenaar **Secretariaat** C.A.M. van der Lee p/a Catharijneconvent - Postbus 8518, 3503 RM Utrecht / tel: (030) 233 09 72 of (030) 231 38 35 / fax: (030) 231 78 96 / secretariaat@oud-utrecht.nl

Ledenadministratie Postbus 575 520, Zoetermeer. U kunt zich opgeven door te schrijven naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer. Opzegging van het lidmaatschap dient schriftelijk te geschieden bij de ledenadministratie vóór 1 december. **Contributie** €25,- per jaar (huisgenootlidmaatschap: €10,- / jongeren tot 26 en U-pashouders: €15,- / bedrijven: €50,-).

Correcties en aanvullingen

Nancy van der Elst, Utrecht wijst op twee onjuistheden in het artikel over Catharina van Rennes in het februari-nummer (p.18-23). De componist Johan Wagenaar was, aldus zijn biograaf en neef Johannes Wagenaar, niet de stichter van de Muzikale Kring [en diens voorganger *de Shelfish-club*], maar wel de spil om wie alles draaide. Een andere vergissing is de bewering dat Van Rennes propaganda maakte voor euritmie. Ze was geen pleitbezorger van deze uit de antroposofie afkomstige bewegingskunst maar van een andere 'harmonieuze lichaamsbeweging onder invloed van muziek', die van de Zwitser Emile Jaques-Dalcroze (1865-1950). Van der Elst: 'Van Rennes heeft Dalcroze goed gekend en hem zelfs naar Nederland gehaald om zijn systeem te propageren. Zij heeft voor haar inspanningen een *Diplome d'honneur* ontvangen in 1911 en ook een boekje geschreven in 1907 na het volgen van cursussen. Op haar zangschool gaf zij met Theodora West Dalcrozecursussen en zeer veel leerlingen hebben geprofiteerd van deze lessen. Dalcroze is over de hele wereld bekend geworden [...]'. Aanvulling redactie: en is dat nog. Op internet zijn filmpjes te vinden van Dalcrozelessen van Venezuela tot Thailand.

W.L.C. Rutten uit Soest wijst op een onjuistheid in het 'goede en interessante artikel over het Piëtasgebouw' in het aprilnummer van *Oud-Utrecht* (p. 46-50): 'De bank die in het pand gevestigd is geweest was niet de Crediet- en Effectenbank maar de Nederlandse Credietbank (NCB)'.

Andere organisaties

Utrechtse stadsrechten

Op dinsdag 2 juni is het de stadsverjaardag van Utrecht. Precies op die datum werden in 1122 de twee oorkonden ondertekend waarin de rechten van Utrechters werden bezegeld. In Het Utrechts Archief zijn beide fragiele documenten gedurende een week (t/m zaterdag 6 juni) te zien (van dinsdag t/m donderdag tussen 10 en 21 uur, op vrijdag en zaterdag van 10 tot 17 uur). Op dinsdag 2 juni 20 uur houdt historicus Kaj van Vliet een lezing over de oorkonden en het Utrechtse stadsrecht.

Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28, Utrecht; toegang gratis.

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2008

Algemeen

Het bestuur begon het jaar 2008 met een Nieuwjaarsborrel als blijk van waardering aan de talrijke vrijwilligers die onze vereniging kent. De geanimeerde bijeenkomst vond plaats bij Wijnhandel van Wageningen en de Lange in de kelders onder Oudegracht 111-113. Het bestuur vergaderde zes keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude, één keer in de vergaderzaal bij de Lutherse Kerk, één keer bij mw. drs. A.H.M. Schoots-Timmerman en één keer bij mw. drs. I. den Daas. De redactie van het Tijdschrift en het Jaarboek evenals de Activiteitencommissie en de Commissie Cultureel Erfgoed werden elk afzonderlijk uitgenodigd om tijdens een bestuursvergadering met het bestuur te overleggen. De eerste termijn als bestuurslid van mevrouw drs. M.P. Beukers (publiciteit en beheer website) verstreek dit jaar. Zij was niet herkiesbaar. Voor haar is nog geen opvolger gevonden. De heer drs. H. Willemsen werd als bestuurslid benoemd in de vacature PR, die ontstaan was door het vertrek van mevrouw M. Dirven bij de voorjaarsledenvergadering van 2007. Evenals in vorige jaren werden de werkzaamheden van de vereniging gedragen door de inzet van talloze vrijwilligers (zie voor de samenstelling van het bestuur, de redacties en commissies het overzicht op p. 82). Helaas moet worden gemeld dat de heer C. Gosen, de standbeheerder van de vereniging, op 1 juli plotseling is overleden. Hij heeft zich samen met zijn echtgenote jarenlang met hart en ziel voor de vereniging ingezet, waarvoor het bestuur hen veel dank is verschuldigd. De vereniging telde eind 2008 1.941 leden c.q. abonnees. Dit aantal is als volgt verdeeld: 1.642 gewone leden, 102 huisgenootleden, 53 jeugd- en U-pasleden, 2 leden voor het leven en 5 ereleden. Verder 53 bibliotheken, 24 VVV-gidsen, 16 instellingen met winsttoogmerk, 14 adverteerders, 1 sponsor en 29 ruilabonnementen. Het totaal aantal leden c.q. abonnees blijft daarmee wederom net onder de 2.000 schommelen.

PR en publiciteit

Het jaar 2008 was op het gebied van de PR een overgangsjaar. Het verantwoordelijke bestuurslid trad per 26 juni af. Zij heeft in de eerste maanden van het jaar de Oud-

Utrechtprijs voorbereid. Ook zorgde zij voor de realisatie van de folder in de nieuwe huisstijl.

Onder verantwoordelijkheid van een ander bestuurslid, die als tijdelijke vervanger optrad, werden drie Oud-Utrechtstands bemand. Oud-Utrecht was daarmee vertegenwoordigd tijdens de Monumentendag in september, op een dag voor docenten geschiedenis in het kader van de invoering van de Historische Canon en tijdens de jaarlijkse Sinterklaasmarkt van Het Utrechts Archief. De beoogde nieuwe PR-verantwoordelijke heeft vanaf december het voortouw genomen met betrekking tot de PR-zaken.

Tijdschrift

In 2008 verscheen het tijdschrift in een vernieuwde vormgeving, op ander papier en in *full colour*. Deze *restyling* oogstte veel bijval. Er verschenen in 2008 zes nummers met als hoogtepunt een dubbeldik themanummer over Utrecht en de Eerste Wereldoorlog waarvoor in de media en ook bij niet-leden (losse verkoop) veel belangstelling bestond. De jaarlijkse serie stond in het teken van geruchtmakende kwesties die de gemoederen in stad en provincie hevig in beroering brachten. Het betrof artikelen over universitaire kwesties, terrorisme, verboden relaties en moord en doorslag.

Mevrouw drs. Jacqueliën Vroemen die begin 2008 als nieuw redactielid werd verwelkomd, moest om persoonlijke reden in de loop van het jaar weer terugtreden.

Jaarboek

Op zondag 30 november werd de feestelijke uitreiking van het Jaarboek 2008 gehouden in de Geertekerk te Utrecht. De heer Arend Pietersma, een van de auteurs van het Jaarboek, hield een korte inleiding over de lotgevallen van de Remonstrantse predikanten in Utrecht na de Synode van Dordrecht in 1619. Mevrouw Tessel Pollman heeft gesproken over Anton Mussert. Het eerste exemplaar van het Jaarboek 2008 is uitgereikt aan ds. Heine Siebrand, predikant van de Remonstrantse Gemeente Utrecht.

De bijeenkomst werd muzikaal omlijst door de viola da gamba-speler Ralph Rousseau Meulenbroeks. Na afloop waren er rondleidingen door de Geertekerk. Deze werden verzorgd door twee gidsen van Kerken Kijken Utrecht, te weten mevrouw Margriet

Hoogendoorn en de heer Constant Henkel.

Ledenvergaderingen

De Voorjaarsledenvergadering vond plaats op 26 juni 2008 in Stadskeel Oudaen aan de Oudegracht in Utrecht. Na afloop van de vergadering konden de leden deelnemen aan een rondleiding door de brouwerij van Stadskeel Oudaen, waar zij een uitvoerige uitleg kregen over het bierbrouwproces. Uiteraard kon het bier aansluitend ook geproefd worden. De Najaarsledenvergadering werd op 20 november 2008 gehouden in het Auditorium van Museum Catharijneconvent aan de Lange Nieuwstraat in Utrecht. Ook daar was na afloop van de vergadering voor de leden een rondleiding georganiseerd door de vaste opstelling van het in 2006 geheel opnieuw ingerichte museum. En ook daar werd de avond afgesloten met een drankje.

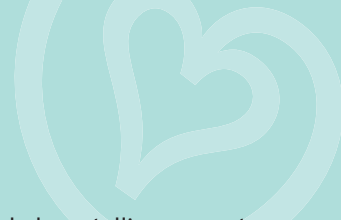
Andere activiteiten

De activiteitencommissie heeft een succesvol jaar achter de rug met activiteiten als excursies naar het Romeinse schip in Lelystad, naar het Centraal Museum waar de tentoonstelling over voormalig burgemeester Fockema Andreae werd bezocht, en naar kasteel Beverweerd. Door mevrouw drs. Frederiek Eggink werd een lezing gehouden over de Utrechtse componiste en muziekpedagoge Catharina van Rennes. Alle activiteiten zijn goed bezocht.

Historisch Café

In het kader van het Historisch Café is gesproken over:

- Het behoud en leefbaarheid van de oude stadswijken (door Bert Maes).
- Het verleden, heden en toekomst van de afvalverzameling (door Erik Maas).
- Martinus Nijhoff en zijn relatie met Cola Debrot, Jan Engelman en Pijke Koch (door Niels Bokhove).
- De verwerving door het centraal Museum van het schilderij 'Gezicht op de Weerdpoort' van Jan Hendrik Verheyen (door Maarten Brinkman)
- Het werkverschaffingsproject de Pyramide van Austerlitz (door Henk Lugtmeijer).
- De geschiedenis van de Utrechtse minrebroeders (door Monseigneur Jan de Kok).
- De geschiedenis van het Utrechtse edelsmedengeslacht Brom (door Rob Hufen).

- Utrecht in Europees historisch perspectief (door Hans Sakkers).
- De Utrechtse Rederijkerskamer Jan van Beers (door Dop Bär).
- Het boek *Aards, Betrokken en Zelfbewust* over Utrecht in de Middeleeuwen (door de auteur Llewellyn Bogaers).

De activiteiten van het Historisch Café, zoals altijd gehouden in het Zaadhuis van het Universiteitsmuseum, werden goed tot zeer goed bezocht.

Van der Monde-lezing

De 23e Van der Monde-lezing op dinsdag 12 februari was gewijd aan de ontwikkelingen binnen de medische geschiedenis in het Utrechtse. De spreker was Prof. Dr. Mart J. van Lieburg, hoogleraar medische geschiedenis aan o.a. de Erasmus Universiteit Rotterdam. De Pieterskerk was goed gevuld.

Commissie Cultureel Erfgoed

Twee parallelle ontwikkelingen kenmerkten het jaar 2008 voor de commissie. Enerzijds werkte de commissie verder aan het ontwikkelen van een visie op het zo effectief mogelijk kunnen handelen ten aanzien van het behoud van het cultureel erfgoed. Anderzijds vroeg een aantal praktijkgevallen de aandacht. De commissie heeft in overleg met het bestuur een visie kunnen ontwikkelen, die tevens is getoetst aan die van de Amsterdamse Vereniging Waakhond. Dat heeft geleid tot het vastleggen van een werkdefinitie van cultureel erfgoed en van doelstelling en werkwijze van de commissie. Wat de theorievorming betreft heeft de commissie daarmee een goed jaar achter de rug.

Voor de praktijk ligt dat wat anders. Het behoud van cultureel erfgoed verloopt vaak teleurstellend. Met smart denkt de commissie terug aan de sloop van Het

Kleine Wijk (Ondiep). En ook voor de zaken waar de commissie zich nu voor inzet, is een goede afloop zeer ongewis. Zo wordt het radiodistributiehuisje zo goed als zeker afgebroken en is het zeer de vraag of de panden aan de Sijpesteijnkade behouden kunnen blijven. Daar staat overigens tegenover dat de commissie in verschillende documenten zeer waardevolle gegevens over deze twee bebouwingen op fraaie wijze heeft vastgelegd. In die zin is er paradoxaal gezegd veel behouden van wat er dreigt te verdwijnen. De commissieleden die dit hebben bewerkstelligd, verdienen een groot compliment.

Lustrum

De lustrumviering vond plaats op 25 oktober met een activiteit die was gekoppeld aan het Jaar van het Religieus Erfgoed. Tijdens het ochtendprogramma werden de St. Aloysiuskerk, de Wihelminakerk en de H. Hartkerk in Utrecht-Oost bezocht. Tijdens de wandeling naar de kerken werden toelichtingen gegeven door mevrouw drs. Bettina van Santen en de heer drs. Casper Staal. De lunch werd genuttigd in de H. Hartkerk. De burgemeester van Utrecht, de heer Wolfsen, hield aldaar een feestrede. Het middagprogramma vond plaats in Zeist waar een bezoek gebracht werd aan de Broederkerk en het Beauforthuis. Tijdens de busrit gaven mevrouw Barreveld, mevrouw Van Santen en de heer Staal uitleg over het Zeister religieus erfgoed. De feestelijk afsluiting met een drankje en muziek van Mozart en Leoncavallo vond plaats in de voormalige kerk, het Beauforthuis. De burgemeester van Zeist, de heer Janssen, sloot de dag af met een gloedvolle rede.

De commissie was onder de indruk van de belangstelling van de leden. Ruim 200 leden hadden zich aangemeld. Door de

overweldigende belangstelling moesten 30 leden die te laat waren met hun aanmelding helaas worden teleurgesteld. Er was eenvoudigweg onvoldoende ruimte in de bus en op de locaties om alle aanmeldingen te kunnen honoreren.

Utrechts historische stadscollectie

De in 2007 door de Vereniging Oud-Utrecht opnieuw in gang gezette discussie over de stadscollectie is in 2008 afgerond. Doelstelling was het verkennen van mogelijkheden om de stadscollectie weer inzichtelijk te maken voor het publiek. In het kader hiervan is in 2008 het overleg voortgezet met de directies van Utrechtse musea, culturele instellingen en ambtenaren van de afdeling Culturele Zaken van de gemeente Utrecht. Dit overleg heeft er mede toe geleid dat diverse musea in de stad nauwer zijn gaan samenwerken en gezamenlijk een projectleider hebben aangesteld om een betere samenwerking van de grond te krijgen.

Het Centraal Museum ontwikkelt inmiddels plannen voor tentoonstellingen over de Utrechtse geschiedenis, maar heeft nog enige tijd nodig voordat de resultaten hiervan zichtbaar zijn. De gemeente Utrecht is zich, naar aanleiding van de discussie met Oud-Utrecht, gaan heroriënteren op haar culturele beleid. Deze voortgang is bemoedigend, maar het is een zaak van lange adem voordat er echt van concrete resultaten gesproken kan worden. De activiteiten die uitgevoerd dienen te worden om deze van de grond te krijgen gaan eigenlijk een vrijwilligersorganisatie te boven. Reden voor Oud-Utrecht om haar activiteiten op dit terrein over te dragen aan de museumconsulent van het Landschap Erfgoed Utrecht.

Het bestuur

Bestuur, redacties en commissies

De samenstelling van bestuur, redacties en commissies was in 2008 als volgt:

Bestuur

mr. J.J. Degenaar, voorzitter
drs. J.C.M. van Rooijen, penningmeester
mw. C.A.M. van der Lee, secretaris
mw. drs. M.P. Beukers, publiciteit en website (tot 26 juni 2008)
mw. drs. I. den Daas, clusters
mw. drs. A.H.M. Schoots-Timmerman, commissie cultureel erfgoed
drs. H.A.H.A. Willemsen, PR-zaken (vanaf 26 juni 2008)
mw. M.I.Y. Idsinga, notulen
mw. drs. J. Krijnen, adjunct-secretaris

Redactie Tijdschrift

drs. M. van Lieshout (eindredacteur)
prof. dr. L.J. Dorsman
mw. drs. M.C. van Oudheusden
mw. drs. J.C.M. Pennings
R.P.M. Rhoen
mw. drs. B. van Santen
dr. K. van Vliet
mw. drs. J. Vroemen

Redactie Jaarboek

dr. P.D. 't Hart (voorzitter)
mw. drs. M.A. van der Eerden-Vonk
drs. R. Koot
drs. H.L.Ph. Leeuwenberg
dr. J. Renes
drs. J. van der Spek
drs. M.H. Stafleu

Activiteitencommissie

Jhr. drs. L.D.M.T. von Bönninghausen
P.J.M. Collard

W. Deijkers
J.K.L. van Laar
mw. P. Vlot-Werner
A. van der Wees

Commissie Cultureel Erfgoed

drs. F.H.J. Wensing (voorzitter)
J. van den Akker
mr. H. Beugels
M. de Graaf
mw. C. den Hartog (adviseur commissie)
dr. K. van der Haven
ing. J.R. Hoogerland
J.A. Kocken

Cluster Nicolaas van der Monde-lezing

E.M. van den Berg
mw. drs. E.I. Jimkes-Verkade
mw. drs. A. Witvliet-van den Berg
Cluster Groot Evenement
mw. M.J. Barreveld-Hordijk

Cluster website Oud-Utrecht

mw. drs. M.P. Beukers (tot 26 juni 2008)
J. Tirion

Cluster Fotografie

P.J.M. Collard
S.J. den Daas

Cluster losse en administratieve taken

mw. E. Bakker-Labordus
mw. J. van Beusichem
mw. J. Brakkee
mw. E. O'Connor
C. Gosen (overleden juli 2008)
mw. J. Gosen-Berendse
mw. B. Kuperus-Moeys
mw. J.M. Lasseur
mw. L. van Loon

Vertegenwoordigingen

Stichting Utrechtse Kastelen:
dr. R.E. de Bruin
Stichting Leerstoel Utrecht-Studies:
mr. H.H.W. Kernkamp,
mw. mr. E.S.C. Erkelens-Buttinger
Provinciale Commissie Utrecht van de Bond Heemschut:
drs. F.H.J. Wensing,
drs. G.H. Abrahamse
Utrechts Monumentenfonds:
drs. R.M. Freeke
Stichting Utrechts Geveltekenfonds:
mw. drs. S. Weide,
L.G. Waterman

Bestuur SPOU

mr. H.H.W. Kernkamp (voorzitter)
L.P. Kok (penningmeester)
mw. drs. E.M. Dijkhuizen (directeur)
mw. drs. R. Efdée
dr. A.P.J. Miltenburg
drs. N.H.W. van Xanten

Stichting Steunfonds Oud-Utrecht

mr. J.J. Degenaar
drs. J.C.M. van Rooijen
drs. G.H. Abrahamse

Ledenadministratie en coördinatie bezorging jaarboeken

mw. M.P.B. Bosch-Everaerd

data · paper · inspiration

Roto Smeets

De kracht in vellen offset!

Roto Smeets GrafiServices. Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn klanten. Of het nu gaat om vellen offset, pre-media, nabewerking, pre-distributie of distributie... Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht · T 030-282 2822
Eindhoven · T 040-250 50 00
www.rsgrafiservices.nl

Verhuizen of toch verbouwen? Dat vraagt om een gratis waarde-indicatie..!

Verkoop: Verkopen van een woning is een specialistische aangelegenheid. ERA Makelaardij Utrecht is een actieve, scorende makelaar die dit op een succesvolle wijze voor u kan verzorgen.

Gratis aankoopadvies: Heeft u zelf een woning gevonden, neem ERA Makelaardij Utrecht dan mee als uw eigen makelaar voor één gratis begeleiding met advies. Uiteraard kunnen wij daarna ook het hele aankoopproces voor u begeleiden.

NVM Taxatierapport actietarief € 100,- + 1% (excl. btw) over de getaxeerde waarde, voor de juiste waarde op papier. Dit rapport wordt door alle financiële instellingen geaccepteerd.

Wilt u uw persoonlijke mogelijkheden bespreken, dan doen wij dat graag.
Dit gesprek kost u niets en levert waardevolle informatie op.
Bel voor een afspraak of lever onderstaande bon bij ons in.

Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht

Tel: 030 - 233 21 32

info@eramakelaardijutrecht.nl

www.EraMakelaardijUtrecht.nl

ERA verkoopt huizen!

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE / AANKOOPADVIES.

Naam:

Straat:

Postcode: Plaats:

Telefoon:

VAN ZOELLEN

AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

GRESNIGT & VAN KIPPERSLUIJS Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht
(030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Domtoren Utrecht

Dé historische locatie in Utrecht voor uw vergadering, huwelijksvoltrekking, receptie of feest. Met of zonder privé rondleiding. Overdag en s'avonds!

Voor meer informatie

RonDom
Domplein 9-10 (naast de Domtoren), 3512 JC
Utrecht, T (030) 233 30 36, F (030) 230 01 08,
email: rondom@ubt.nl, www.domtoren.nl

Kantooradres
Hooghiemstraplein 132
3514 AZ Utrecht

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

Mr J.C.V. Geenen

t 06 - 482 17 115
f 030 - 233 45 95
jcvgeenen@geenenbedrijfsjuristen.nl
www.geenenbedrijfsjuristen.nl

Onder meer:

- Het vervaardigen van contracten op diverse rechtsgebieden waaronder het vennootschaps- en ondernemingsrecht, het arbeidsrecht én huurrecht
- Het verlenen van advies én bijstand op deze rechtsgebieden
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

Het is tijd voor inspiratie.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt met de Europas van de Rabobank 50% korting bij meer dan 450 musea. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Het is tijd voor de Rabobank.

Rabobank